PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

ISSN 1308 - 2922 Sayı/*Number* 5 Ocak/January 2010

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
Doç. Dr. Bilal SÖĞÜT

Editörler
Yrd. Doç. Dr. Nesrin IŞIKOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Can BAKKALCI

İngilizce Düzeltme
Yrd. Doç. Dr. Yavuz ÇELİK

Hakemli bilimsel bir dergi olan PAUSBED yılda üç kez yayımlanmaktadır.
Dergide yayımlanan çalışmalardan, kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir.
Çalışmaların tüm sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

Grafik ve Dizgi
Gülderen ÇAVUŞ ALTINTAŞ

Baskı
Dijital Düşler
Basım San. ve Tic. A.Ş.
+90 212 279 64 44

Yazışma Adresi
Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Rektörlük Binası Kat: 2
Kınıklı Kampusu 20070 Kınıklı – DENİZLİ / TÜRKİYE
Tel. + 90 (258) 296 22 10 Fax. +90 (258) 296 23 47
e-posta: **pausbed@pau.edu.tr**

Danışma ve Yayın Kurulu

Prof. Dr. Ceyhun Vedat UYGUR	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Ayşe İRMİŞ	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Ertuğrul İŞLER	Pamukkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Hafize MEDER ÇAKIR	Pamukkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Asuman DUATEPE AKSU	Pamukkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman ŞAHİN	Pamukkale Üniversitesi

Hakem Kurulu

Prof. Dr. Ayşegül ATAMAN	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Ayten ER	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Hayati AKYOL	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. İnan ÖZER	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Kubilay AKTULUM	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa TANYELİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Sevinç Özen GÜÇLÜ	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Turan KAÇAR	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Eşref ABAY	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Kerem KARABULUT	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Rıza ERDEM	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Ruhi SARPKAYA	Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Erkan POYRAZ	Muğla Üniversitesi
Doç. Dr. Mesut ALBENİ	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Tevhide KARGIN	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Onur ÖZVERİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Zihni TUNCA	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Elif ÖZER	Pamukkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Sevinç ORHAN	Pamukkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Meryem AYAN	Pamukkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ömer ŞEKERCİ	Süleyman Demirel Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Türkay TOK	Pamukkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Oğuz KAYMAKÇI	Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Fatma KIRMIZI	Pamukkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ergün ÖZTÜRK	Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Birsen DOĞAN	Pamukkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Bayram AŞILIOĞLU	Dicle Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. İrfan ERTUĞRUL	Pamukkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Yasin ÖZKARA	Akdeniz Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Kazım ÇELİK	Pamukkale Üniversitesi

Dergimizin bu sayısına gönderilen makaleleri değerlendiren hakem kuruluna teşekkürlerimizi sunarız.

Sekreterya

Recep DURMUŞ
Arş. Gör. Umut UYAR
Şule TURAN
Azize ŞIRALI

İÇİNDEKİLER/*CONTENTS*

Celal ŞİMŞEK **1**
"Eskiçağda Homa" Makalesi Üzerine Eleştirel İnceleme
A Critical Analysis of "Homa in the Ancient Age."

Ertuğrul İŞLER..... **17**
Mitler ve Kültürler Arası İletişim
Myths and Inter- Cultural Communication

Mehmet MEDER – Güney ÇEĞİN..... **23**
Erkek ve Kadın Dergilerinde Toplumsal Cinsiyet ve Kimlik Tartışmaları (Giddens- Eksenli Bir Çözümleme)
Gender and Identity Discussions in Man and Women Magazines: A Giddens-Based Analysis

Murat ORHUN..... **35**
Hitit Aile Hukuku ve Eski Hukuk Dönemi Roma Aile Hukuku
Family Law of Hittite & Roman Family Law of Ancient Law Period

Kasım YILDIRIM – Seyit ATEŞ..... **57**
Sınıf Öğretmenlerinin Bitişik Eğik Yazı Uygulamalarına İlişkin Görüşleri
Views of Primary Grade Teachers' in Regard to Their Instructional Practices in Handwriting

Mesiha TOSUNOĞLU – Fatih ARSLAN..... **73**
İlköğretim 5. Sınıf Öğretmenlerinin Türkçe Derslerinde Yaptıkları Sözlü Anlatım Uygulamalarının Değerlendirilmesi
The Evaluation of the Expression Applications in Turkish Courses Which are Practiced by the Fifty Grade Primary School Teachers

Nida BAYINDIR – Hatice Zeynep İNAN - Sevinç DEMİR..... **89**
Öğretmen Adaylarının Sınıfta Demokratik Ortamı Geliştirmeye İlişkin Öngörüleri
Teacher Candidates' Perspectives on Criteria to Create a Democratic Atmosphere in the Classroom

Rüya Güzel ÖZMEN – Mehrizar YAKIN – Sinan KALKAN **97**
Otistik Öğrencilerin Harfleri ve Harfleri Oluşturan Çizgileri Çizme Becerisindeki İki Farklı Performans Dönütünün Etkililiğinin Karşılaştırılması
A Comparasion of the Effectiveness of Two Different Performance Feedback on Autistic Students' Letter Writing and Letter Line Drawing Skills

Yasin ÖZKARA..... **109**
Okuma Güçlüğü Olan Öğrencilerin Okuma Düzeylerinin Geliştirilmesine Yönelik Bir Uygulama
An Application on Improving the Reading Levels of Students Having Difficulty in Reading

Anca Michaela DOBRINESCU..... **121**
A Modernist's Solution to the Contemporary World's Crisis
Çağdaş Dünya Krizine Modernist Bir Çözüm

A.Yasemin YALTA..... **127**
Türkiye'den Sermaye Kaçışının Önemi Üzerine
On the Importance of Capital Flight from Turkey

Beytullah YILMAZ - Harun SULAK..... **141**
Finansal ve Mali Göstergeler ile Küresel Kriz Öncesi Dünya Ekonomisindeki Gelişmeler
Developments in Global Economy by Financial and Fiscal Indicators in Pre-Crisis Period

Hüseyin ŞENKAYAS - Mustafa ÖZTÜRK - Gülşah SEZEN..... **161**
Lojistik Tedarikçilerin Seçiminde Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP) Yöntemi: Mondial Şirketinde Bir Uygulama
Analytical Hierarchy Process (AHP) Method in Selection of Logistics Suppliers: An Application in Mondial Company

Süleyman BARUTÇU - Sahavet GÜRDAL..... **177**
Internet Tabanlı Tedarik Zinciri Yönetimi: Internet Tabanlı Tekstil Tedarik Zincirinde Karşılaşılan Problemlerin Belirlenmesine Yönelik Pilot Bir Araştırma
The Internet-Based Supply Chain Management: A Pilot Survey for Determiningt the Challenges in the Internet-Based Textile Supply Chain

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Sayı 5, 2010, Sayfa 35-55

HİTİT AİLE HUKUKU VE ESKİ HUKUK DÖNEMİ ROMA AİLE HUKUKU

Murat Orhun•

Özet
Bütün eski toplumlar gibi, gerek Hititler, gerekse Romalılar kendilerine özgü bir hukuk meydana getirmişler ve bu hukuka ait kanunlar ile siyasal ve toplumsal düzeni sağlamaya çalışmışlardır. Bu çalışmada ana hatlarıyla; Hitit hukuku & Hitit aile hukuku; Roma hukukunun tarihi dönemleri ile Eski Hukuk Dönemi Roma hukuku & Eski Hukuk Dönemi Roma aile hukuku ele alınmıştır. Böylece, her iki hukukun, onların aile hukuklarının ve örgütlenmelerinin karşılaştırılmasını temin edebilecek nitelikte bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Hitit, Roma, Hukuk, Aile*

FAMILY LAW OF HITTITE & ROMAN FAMILY LAW OF ANCIENT LAW PERIOD

Abstract
Both Hittites and Romans, as in all ancient communities, established judiciary systems which are peculiar to them and tried to secure political and social order through legislations based on this law. In this article; law of Hittite & family law of Hittite; historical periods of Roman law with Roman law of Ancient Law Period & Roman family law of Ancient Law Period have been discussed briefly. It is, in that way, tried to create a basis of a nature to be able to ensure comparison of the mentioned two judiciary systems, family laws and organizations.

Key Words: *Hittite, Roman, Law, Family*

1.GİRİŞ

XIX. yy.dan itibaren hukuk tarihi incelemeleri, Avrupa'yı daha çok ilgilendiren, Roma hukuku ile German toplumları hukukları çerçevesinin dışına çıkarılmış ve başta Eski Ön Asya olmak üzere, diğer toplumların hukuk tarihleri karşılaştırmalı olarak incelenmeye başlanılmıştır. Böylece, Karşılaştırmalı Hukuk Tarihi olarak adlandırılan hukuk branşı doğmuştur. Bu incelemeler sonunda, karşılaştırılan bu hukukların ana fikirler itibarıyla, epey ayrıntısına kadar birbirlerine oldukça benzedikleri görülmüştür. Bu durum iki şekilde açıklanabilir: 1-Bir hukukun diğer bir hukuktan bazı şeyleri alması ve bir hukukun diğer bir hukukun etkisi altında kalması, 2-Hukukun doğar iken, dünyanın çeşitli noktalarında, eşyanın doğası nedeniyle benzer sonuçları meydana getirmesi ki, bunlar birbirlerinden bağımsız olmakla birlikte, birbirlerine paralel gelişmelerdir. Ancak, belirli bir zamanda, dünyanın çeşitli yerlerinde, belirli bir hukukun oluşması için benzer ekonomik ve kültürel şartların nasıl var olduğuna yanıt vermemesi bakımından, bu açıklamaların etnoloji ilmi açısından daha çok biçimsel bir değeri vardır. Buna rağmen, karşılaştırılan hukukların birinde, günümüze kadar hukuk malzemesinin geçişi esnasında meydana gelmiş olan ve daima karşılaşılan boşluklar diğer hukuk ile doldurulabilir. Örneğin, Roma hukukunun kurumları, German toplumlarına ait hukuklar ve Hititler'in de dahil olduğu Eski Ön Asya toplumlarına ait hukuklardaki benzer kurumlarla daha iyi anlaşılabilir (Koschaker, 1975:21-24). Bu bağlamda, Hitit hukuku & Hitit aile hukuku; Roma hukukunun tarihi dönemleri ile Eski Hukuk Dönemi Roma hukuku & Eski Hukuk Dönemi Roma aile hukukunun bir arada ele alınması, her iki hukukun, onların aile hukuklarının ve örgütlenmelerinin karşılaştırılmasını sağlayacak nitelikte bir zemin oluşturulabilmesi açısından önem taşımaktadır.

• Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı, etruscan@mynet.com

2.HİTİT HUKUKUNA GENEL BİR BAKIŞ

Bütün eski toplumlar benzeri, Hititler de kendilerine özgü bir hukuk oluşturmuşlar ve bu hukuka ait kanunlar ile siyasal ve toplumsal düzeni temin etmeye çalışmışlardır (Memiş, 1995:203). Hitit hukukuna ve uygulamalarına ilişkin bilgiler bir dizi kaynağa dayanmakta olup, bunlar: 1-Hitit Kanunları[1] olarak adlandırılan koleksiyon, 2-Vasiyetname ve fermanlar, 3-Mahkeme tutanakları, 4-Enstürüksiyon (direktif, talimatnameler, yaptırım) metinleri, 5-Hitit kralının yakınlarına yaptığı toprak bağışlarıyla ilgili belgeler (LSU), 6-İmparatorluğa bağlı krallıklar (vassal'lar) ve bağımsız krallıklarla yapılan antlaşmalar şeklinde sıralanabilir (Erkut, 2008:59-67). Bunlar arasında Hitit Kanunları Koleksiyonu, Hitit toplumunda hukuk ve adaletin işleyişine ilişkin en önemli temel bilgi kaynağıdır (Bryce, 2003:49).

XX. yy.ın ilk yarısında Hattuşa'da (Çorum/Boğazköy) sürdürülen arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkarılmış, az ya da çok parçalanmış çivi yazılı tabletlerdeki kanun metinlerinin eksik kısımlarının, benzer tabletlerin parçalarından yararlanılarak telafi edilmesi ile hemen hemen bütünüyle yeniden kurulmuş olan başlıca iki büyük seri, Hitit Kanunları Koleksiyonu'nu oluşturmaktadır (Imparati, 1992:1). Tabletler her ne kadar bir bütünün parçaları olarak işaretlenmemişlerse de bu iki seriye ait kanun hükümleri, ilim adamları tarafından, genellikle birbirlerinin devamı gibi kabul edilmektedirler (Gurney, 2001:79). Tabletin kendisi ele geçmemiş olmakla birlikte, Hattuşa arşivinde bulunmuş bir kitaplık etiketi üzerinde "eğer bir adam" biçiminde geçen bir içerik özetinin varlığı, olasılıkla, bulunan tabletlere ek olarak başka bir tabletin daha yazıldığını kanıtlamaktadır (Dinçol, 1982:71).

Hitit Kanunları Koleksiyonu'nu oluşturan iki serinin her biri yüz kanun hükmü içermektedir. Bunların her birine *-[ilkine (hüküm:1-100) "eğer bir adam" (ták-ku LÚ-aš), ikinciye (hüküm:101-200) "eğer bir bağ" (ták-ku GIŠGEŠTIN)]-* verilen adlar, bu serilerin birinci hükümlerinin başlangıç sözlerinin karşılığı olan ithaflarından kaynaklanmaktadır. Kanun hükümleri, Sümer, Babil, Asur, Yunan, Roma ve bir bölümü ile de İbrani kanunlarının çoğunda olduğu gibi, şart cümleleri ile ifade edilmişlerdir (Imparati, 1992:1, 3). Örneğin, "Eğer özgür bir kişinin elini ya da ayağını birisi kırarsa, o zaman ona 20 şekel[2] gümüş verir; o (onu) evine iter de." & "Eğer birisi çitle çevrilmiş bir bağdan asma çubuk(ları) u çalarsa, eğer (bunlar) yüz sırık (ise), 6 şekel gümüş verir. O (onu) evine iter de. Ama eğer (o) çitle çevrilmiş değil (ise) ve o asma çubuk(ları)u çalarsa, 3 şekel gümüş verir." vb. (Friedrich, 1959:19, 63). Serilerin ilki; bireylerin hukukunu ve mülkiyetini koruyan konuları, ikincisi ise; arazi edinme ve tarım gereçlerine sahip olma ile ilgili suçları kapsamakta, bir fiyat tarifesi içermekte ve cinsiyete ilişkin cezaları saymaktadır[3] (Dinçol, 1982:71).

Hitit kanunlarının ilk olarak hangi kral tarafından yazdırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Hitit kralları ihtiyaç duydukça birtakım ilaveler yaparak, Eski Krallık Dönemi'nden (MÖ 1750-1450) beri mevcut olan kanunları birkaç defa yeniden yazdırmışlardır (Memiş, 1995:203). Böylece, koleksiyonun bütünlüğü dikkatle korunmuştur. Bu benzer kanun metinlerinin çoğu günümüze kadar ulaşmıştır. Sonraki uyarlamalarda önceki metinlere göre bazen dilde modernleşme ve kimi zamanda sadeleştirme ya da ayrıntılandırma görülür, ancak, sadece Son Koşut Çeşitleme diye bilinen tek Yeni Krallık Dönemi (MÖ 1450-1200) versiyonu temel düzenlemeleri içermektedir (Bryce, 2003:49).

[1] Hititçe'de kanun karşılığı bir terim bulunmamaktadır. Buna karşılık, kimileri suç, ağır suç, yakışıksız veya kötü eylem belirten hukuki teknik söz dağarcığına mal edilebilmiş, az çok özel anlamları olan çok sayıda kelime vardır. Zararlı ya da kurala aykırı bir davranış yalnızca adil olmayan (natta ára) anlatımı aracılığıyla olumsuzluk belirtebilir. S. De Martino, Hititler, Ankara, 2003, s:83.

[2] 1 şekel=8 g olup, bu değer MÖ II. bin yılın ilk çeyreği için geçerlidir. S. Erkut, "Hititler'de Hukuk", Eski Çağlar'da Anadolu'da Hukuk 1-Asur, Hitit, Sümer, Ankara, 2008, s:61.

[3] V. Korošec, kanun hükümlerinin tanziminde değerliden daha az değerliye gitme prensibinin hakim olduğu görüşünü taşımaktadır. S. Alp, "Hitit Kanunları Hakkında", Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1947, C:5, s:471. Buna göre, kanun hükümleri; en değerli mallarla (insan hayatı ve vücudunun bozulmamışlığı vb.) ilgili kurallarla başlar, sırasıyla daha az önemli mallarla (bağ, bahçe, tarla, evcil hayvanlar vb.) devam eder. I. Klock-Fontanille, Hititler, Ankara, 2005, s:99, 100.

Hititler kanunları yaparken, bir düzene sokmanın beraberinde getirdiği tutuculuktan kaçınmışlar ve değişen ihtiyaçlara göre bunları yenilemekten çekinmemişlerdir (Gurney, 2001:80). Hitit kanunları, gerek kanunların yazılı olduğu tabletlerde kullanılan yazı karakterleri (ductus) ile yazım ve dilbilgisi kurallarındaki yeniliklerden, gerekse pek çok kanun hükmünde rastlanan "eskiden" ve "şimdi" kelimeleri ile belirtilmiş reformlardan anlaşıldığına göre, dört aşamadan geçmiş olup: 1-İlk önce geleneksel düzenlemeler toplanmış, 2-Sonra işkence cezaları yerine tazminat olarak hayvan kurbanları konulmuş, 3-Ardından ölüm cezaları kısıtlanmış ve maddi cezalar arttırılmış, 4-Sonunda para cezalarının miktarında indirimlere gidilmiştir. Bu aşamalar, I. Murşili döneminden (MÖ 1620-1590), IV. Tuthaliya dönemine (MÖ 1250-1220) değin geçen süre içinde gerçekleşmiştir.

Bazı ilim adamları, koleksiyona ait kanun hükümlerinin kanun koyucu tarafından bir defada yazdırılmaması, bunların zaman içinde karşılaşılan çeşitli suçlar ve bunlara verilen cezaların unutulmaması için yazıya geçirilmesinden dolayı, Hitit Kanunları'nı, Eski Ön Asya'daki öncüleri olan Hammurabi, Lipit-İştar ve Urnammu Kanunları gibi bir kanun kitabı (codex) olarak nitelememek gerektiğini öne sürmüşlerdir[4] (Dinçol, 1982:71). Hitit kanunları kuramsal özellikte bir hazırlık sonucu oluşmamıştır (De Martino, 2003:83). Gerçekten, elimizdeki Hitit kanunlarını içeren metinlerde Hitit toplumunun birçok görüntüsünün belirmemiş olması, bir Hitit kanun kitabından söz etmenin doğru olmayacağı görüşünü destekler niteliktedir (Imparati, 1992:2). Ancak, bu çeşit görüşler ortaya konulur ve değerlendirilir iken, Hitit kanunlarının değişmez bir nitelik taşımamış, toplumun gelişmesi ve kralların istekleri üzerine zamanla değişmelere uğramış oldukları gözardı edilmemelidir (Dinçol, 1982:71).

Hitit kanunları; özel nitelikteki olaylar, anlaşmazlıklar ve mahkemeler tarafından verilmiş kararlara ilişkin kanun hükümlerinden oluşmaktadır (Imparati, 1992:2). Bir hukuk özetinden beklenebilecek bazı konuların, örneğin, kasıtlı adam öldürme, ırza geçme, miras vb., kapsamlı olmadıkları ya da bunlara sadece üstünkörü değinilmiş olunduğu görülmektedir (Bryce, 2003:50, 51). Bu nedenle, Hitit Kanunları Koleksiyonu'nun, Hitit kanun kütüğünün tamamını temsil etmediği düşünülmektedir. Fakat, kanun serilerinin düzeltilmiş metinleri günümüze kadar gelmiş olmasına karşın, kanun kütüğünü hatırlatacak herhangi bir şeyin hiçbir iz bırakmadan ortadan kaybolmuş olması tuhaf görünmektedir. Zaten, Hititler'in belli bir dönemde diğer bir hukuk sistemi ile idare edildiğine ve bunların sadece düzeltmeler olduğuna dair bir delil mevcut değildir (Gurney, 2001:81). Bu bağlamda, kanunlarda kapsamlı olmayan veya üstünkörü değinilen konuların: 1-Örf ve adet hukuku alanına girdikleri, 2-Diğer kanuni bağlamlarda ele alındıkları, 3-Bireylere karşı işlenen belli suçların, takdir yetkisinin mağdur tarafa veya ailesine bırakılmasıyla çözümlenmesi yoluna gidildiği düşünülmektedir.

Hitit kanunları yüzyıllar içinde dikkatle korunmuş ve defalarca kopya edilmiş olsalar da gereken özeni görmemişlerdir. Bir felsefi temele sahip değildirler. Eski Ön Asya'daki öncülerinden ya da Tevrat'taki benzerlerinden farklı olarak, dini inançlardan esinlen bir iz yoktur. Sade, açık sözlü ve seküler niteliktedirler[5]. Uygun kanuni oluşumu gerektirecek işleyiş alanları ayrıntılı değildir, sadece kısmen kapsadıkları alanlar vardır, hükümlerin düzenlenmesinde mantıksal bir örüntü görülmez ve de sayısız çelişki ve kural ihlali söz konusudur. Çoğu kanun hükmü tipik değil, alışılmışın dışında uygulamaları yansıtmak-

[4] Hammurabi, Lipit-İştar ve Urnammu Kanunları birer kanun kitabı olarak adlandırılmalarına rağmen, bu modern terimin yanlış anlamalara yol açabileceği, çünkü, en kapsamlı olan Hammurabi Kanunları'nın bile, ülkede geçerli olan hukuk uygulamalarının ancak bir kısmını yansıttığı şeklinde görüşler vardır. B. Dinçol, Eski Ön Asya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza, İstanbul, 2003, s:3.

[5] Genel olarak bakıldığı zaman, Hititler'in hukuka bakış açısı dinsel olmakla birlikte, kanunlarının, büyücülükle ilgili bazı hükümler dışında, sivil hayatla ilgili oldukları görülmektedir. B. Dinçol, a.g.e., s:11. H. G. Güterbock, Hitit kanunlarının dinsel değil sivil nitelikte oldukları görüşünde olup, örneğin, kara büyü uygulamasının yasaklanması ya da bir kimsenin mülkünün kirletilmesi ve bozulmasının, tıpkı hırsızlığa ve benzeri olaylara ilişkin kanunlarda olduğu gibi, şahsi mülkiyetin korunmasıyla ilgili olduklarını düşünmektedir. F. Imparati, Hitit Yasaları, Ankara, 1992, s:3.

tadır (Bryce, 2003:50, 51, 71). Zira, kanunlar, Eski Ön Asya kanunlarının tümü gibi, her olayın münferit olarak ve ona ilişkin içerikle hükme bağlanması biçiminde (casuistic form) düzenlenmişlerdir. Bu nedenle, yeni belgeler ele geçmediği sürece, birçok işleyiş alanı ile ilgili karar vermek olanağı bulunmamaktadır[6] (Dinçol, 2003:3, 16). Modern hukuk açısından bakıldığında, sistematik olmaktan uzak bir medeni hukuk ve ceza hukuku karışımı sunarlar. Olasılıkla, yüzyıllar içinde biriken birtakım farklı katkıların karmaşası olmanın bütün işaretlerini taşırlar. Üzerine inşa edildiği anlaşılan yüzlerce, belki de binlerce hükümden, bu hukuk külliyatının temel özelliği olarak, ciddi bir gelişigüzellik ortaya çıkmaktadır (Bryce, 2003:50).

Hitit hukukunda, Eski Ön Asya toplumlarının hayatında çok etkili olan suçlu tarafa zarar verecek kan gütme ve öç alma esasına (kısasa kısas/göze göz, dişe diş) dayanan hukuk ilkesi yerine, mağdur tarafın uğradığı tüm zararın karşılanması esasına (tazminat) dayanan hukuk ilkesinin üstün geldiği görülmektedir (Imparati, 1992:3). Bu durum, bireylerin haklarının korunması hususunun devlete ait bir hak ve görev olduğunun, Hititler tarafından kavranılmış ve uygulamaya konulmuş olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir (Günaltay, 1987:161).

Hititçe'de tercüme edilmesi güç bir kelime olarak karşımıza çıkan handandátar, adalet veya adil davranış anlamlarına yaklaşarak, bu adalete kutsal adalet ve gücü anlamını da yüklemektedir[7]. Bu kelime, Hititler'in hukuku soyut bir kavram olarak tanımlamalarına en uygun düşen terim olarak görülmektedir. Hitit hukukunda adalet, insanın faaliyet alanı içerisinde, suçlu tarafın bozduğu düzenin, dengenin ve eşitliğin yeniden kurulması üzerine kurulmuştur. Bu ise, mağdur tarafa yarar sağlamaksızın sadece suçlu tarafın cezalandırılması ile değil, mağdur tarafın suç öncesi durumuna dönmesi ve tüm zararının karşılanması şeklinde gerçekleşmekte olup, bu gerçekleştiğinde de denge yeniden sağlanarak adalet yerini bulmaktaydı. Suçlu taraf, mağdur tarafa karşı kanuni yükümlülüklerini yerine getirdiğinde, adaletin gerekliliklerini karşılamakta ve cezasını tam olarak ödemekteydi (Bryce, 2003:48). Hukuki bir terim olarak kollektif sorumluluk, suçlunun ailesinin tamamının suçtan sorumlu tutulması ve suçlunun cezasına ortak edilmesidir. Hitit hukukunda ise, bireysel sorumluluk, yani sadece suçlunun suçtan sorumlu tutulması ve cezalalandırılması esas alınmıştır. Hitit kanunlarında bu durumun tek istisnası ise, kralın emrine karşı gelme suçundan dolayı hem suçlunun, hem de ev halkının ve ailesinin tamamının sorumlu tutularak cezalandırıldığı hükümdür[8] (Gurney, 2001:87, 88).

Hitit kanunlarında şu cürümler suç olarak kabul edilmişlerdir: 1-Tanrılara ya da krallara karşı saygısızlık, hizmette kusur, 2-Adam öldürmek veya yaralamak, 3-Büyücülük, 4-Hırsızlık ve kundakcılık, 5-Bir insana veya hayvana tecavüz etmek, 6-Zina ve birinci dereceden akrabalar arasında cinsi münasebetler (Memiş, 1995:212, 213).

Hititler'de Eski Çağ kanunları içinde en sert olan Asur kanunlarında sıkça rastlanan sakatlama cezasının çok nadir olarak sadece kölelere uygulanmakta olduğu görülmektedir[9]. Ölüm cezası ise, özel birkaç durumla sınırlıdır (Imparati, 1992:3). Ölüm cezasının uygulandığı cürümler şunlardır: 1-Devlet otoritesine karşı gelmek, 2-Irza geçmek, 3-Hayvanlarla (sığır, koyun, domuz, köpek) cinsi münasebette bulunmak (Dinçol, 1982:73, 74).

---

[6] Suriye-Mezopotamya alanından farklı olarak, Hitit arşivlerinden günümüze sözleşme veya vasiyet niteliğinde özel hukuk belgeleri ulaşmamıştır. Bu tür belgeler, bal mumlu ahşap tabletler gibi, dayanıksız materyallere yazılmış olduklarından korunmamış olabilirler. Ancak, bugüne değin gün ışığına çıkarılan tablet arşivlerinin ve depolarının saray ya da tapınak yapıları topluluğuna ait olduğunu, henüz özel aile arşivlerinin ortaya çıkarılmadığını dikkate almak icap eder. S. De Martino, a.g.e., s:83.

[7] Hititçe'de pará handandátar; ilahi kudret, ilahi nizam anlamlarına gelmektedir. K. Balkan, "Eti Hukukunda İçgüveylik", Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1948, C:6, s:149.

[8] Burada, büyük olasılıkla, amaçlanan, güçlü yerel toprak sahiplerinin ve iktidar sahiplerinin kendi aleyhlerine verilen bir kararı umursamayarak, bulundukları konumu toplumun zayıf ve korunmasız üyelerine karşı kötüye kullanmaya devam edebilecek rüşvetçi yerel görevlilere karşı caydırıcı olmaktır. E. Doğan, Hitit Hukuku-Belleklerdeki Kayıp, İstanbul, 2008, s:72.

[9] Ev soyma veya ev yakma gibi cürümler karşısında uygulanmaktadır. S. Alp, a.g.m., s:479.

Hititler'in muhakeme usulleri hakkında açık malumat olmamakla birlikte, sanık hakkında muhakeme sonucunda karar verildiği ele geçen mahkeme tutanaklarından anlaşılmaktadır. Sanığın masumiyetini ispata elinde delil mevcut olmadığı takdirde, yemine müracaat edilmekteydi. Yeminde yeterli görülmez ise, Hammurabi ve Asur kanunlarında olduğu gibi bir tanrı muhakemesi (ordalium) yapılmakta, yani sanık suya atılarak battığı takdirde suçu sabit görülmekte idi. Yine Hititler'in adli teşkilatına dair sarih malumat bulunmamakla beraber, bağımsız bir adli teşkilatın mevcut olmadığı, sivil ve askeri idare memurların veya makamların muhakeme yetkisine sahip oldukları tespit edilebilmektedir (Alp, 1947:481).

Hitit hukukunun ilk temel ilkesi; toplumun bütün üyelerinin, kendilerine ya da mülklerine yapılan saldırılara karşı kanuni tazminat hakkına sahip olmalarıdır. Kuramsal olarak, mağdur tarafa ödenecek tazminatın miktarı, onun rahatsızlığı ve kaybıyla tam olarak aynı ölçüdeydi. Ancak, uygulamada, tazminat miktarı veya ayni olarak karşılığı, sadece suçun yapısını ya da mağdur tarafın uğradığı zararın geçici veya kalıcı olmasını değil, verilen zarar ya da kaybın kasıtlı olup olmadığını, suçlu tarafın ödeme kapasitesini ve hem suçlu tarafın, hem de mağdur tarafın statüsünü kapsayan bir dizi unsurla belirlenmişti. Bu unsurlardan tarafların statüsü özellikle önemlidir ve Hitit hukukunun ikinci temel ilkesini göstermektedir ki; toplumun her üyesi kanunlar tarafından korunma hakkına sahip olur iken, adaletin uygulanmasında ise, tarafsız değildi. Köle ile özgür bir insan arasında kesin bir ayrım vardı. Köleye karşı işlenen suçlarda ödenen tazminat, özgür bir insana karşı işlenen suçlarda ödenen tazminatın yarısı kadar kalırdı. Bir köleye verilen zarar için ödenen tazminatı gerçekte kimin aldığı, yani köle mi, yoksa, sahibi mi?, açık değildir. Bununla birlikte, köle her şeyden önce sahibinin malı olduğuna göre, bu açıdan onun maruz kaldığı herhangi bir zarar sahibinin mallarına verilmiş bir zarar olarak görüleceğinden, tazminatı, büyük olasılıkla, sahibi almakta idi. Öte yandan, kölenin işlediği suça verilen ceza, özgür bir insana verilen cezanın yarısı kadardı. Büyük olasılıkla, bir kölenin eylemlerinden dolayı mağdur tarafa ödenecek tazminatın nihai sorumluluğu kölenin sahibine aitti. Köleye daha az ceza verilmesi, muhtemelen, kölenin tazminat ödeme kapasitesinin yetersizliğinden veya köle sahibinin, kölenin verdiği zararı karşılamadaki sorumluluğunun, doğrudan kendisi suçlu taraf olduğu zamanki kadar ağır olmamasından kaynaklanmaktaydı. Hitit hukukunun üçüncü temel ilkesi ise; adaletin zenginliğe ve statüye bakılmaksızın herkese eşit olarak dağıtılması ve toplumun bütün üyelerinin, adaletsiz olduğuna inandıkları her kararın temyizi için krala başvurma haklarının var olması idi. Kralın vermiş olduğu karar ise, nihai idi (Bryce, 2003:48, 55, 56, 58).

3.HİTİT AİLE HUKUKU

Hitit kanunlarının tamamında ima edilen aile örgütlenmesi, patriarkal aile tipidir. Erkeğin çocukları üzerindeki hakimiyeti, öldürdüğü bir kişinin yerine bir erkek çocuk vermesi gerektiğiyle ve evlilik konusundaki, bir baba kız çocuğunu erkeğe "verebilir" ifadesiyle açıklanmıştır. Erkeğin kadın üzerindeki hakimiyeti, evlilikte kullanılan kelime düzeninin hepsinde üstü kapalı bir şekilde, erkek kadını "alır" ve sonra ona "sahip olur" ifadeleri ile belirtilmiştir (Gurney, 2001:88). Kanun hükümlerinde erkeğin hakimiyeti açıkça ifade edilmemişse de evli erkek ve kadının durumuna ait hükümlerin hepsi birden göz önüne alındığı zaman, Hitit ailesinde bu husus belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır (Günaltay, 1987:153).

Bazı ilim adamları, Hitit kanunlarının matriarkal aile geleneklerini yansıttığını ileri sürmüşlerdir. Nitekim, bazı kanun hükümleri bu görüş doğrultusunda bir kanıya varılmasını destekleyecek niteliktedirler. Örneğin, kadına erkek çocuğu aileden çıkarma veya yeniden kabul etme hakkı tanınmakta (Kınal, 1987:150), kadın evlenecek kız çocuğu hakkında erkek ile birlikte karar verebilmekte (Gurney, 2001:88), köle bir erkek kuşata (başlık, ağırlık) ödeyerek, özgür bir erkeği içgüveysi (LÚantiyanza[10]) olarak evine alabilmekte idi (Balkan, 1948:150). Bu

[10] Hititçe'de içeri giren, içeri dahil olan, bir eve sahip olmayan damat anlamlarına gelmektedir. A. M. Darga, Eski Anadolu'da Kadın, İstanbul, 1984, s:65.

görüşe katılmayan diğer ilim adamları ise, Hitit kanunlarında görülen bu eğilimlerin, MÖ III. bin yıl Anadolu'sunda ki yerli matriarkal ailelerden kalma geleneklerin izleri olduğu kanısındadırlar (Kınal, 1987:150). Herodotus (MÖ 484-424), Anadolu'da Lykia'lılar arasında, matriarkal sisteme dair ipuçları vermektedir (Herodotus I.173). Hititler'de kadınların bazı ayrıcalıklardan yararlanmakta olmalarının, bu sistemin izlerini temsil ettiği düşünülmektedir. Ayrıca, Hitit kraliçelerinin oldukça bağımsız bir konuma sahip olmalarının ve Hitit tarihinin erken dönemindeki istikrarsızlığın benzer bir kaynağa dayanması olasılık dahilindedir (Gurney, 2001:88).

Hititler'de evlilik kurumunun, salt değilse de büyük oranda monogam olması güçlü bir olasılıktır. Bu durumun tespit edilebilen tek istisnası ise, kanunlardaki aile içi evliliğe ilişkin hükümdür (Bryce, 2003:147, 148). Bu hükümde, bir erkek ölürse, dul kalan kadının önce erkeğin kardeşi, sonra eğer kardeşi ölürse, babası ve sonra eğer babası ölürse, erkeğin kardeşinin oğlu (yeğen) ile evleneceği ifade edilmektedir (Hoffner, 1964:277). Bu durum, İbraniler'in, ölen erkeğin çocuksuz eşiyle evlenmesi kardeşinin, o mümkün olmazsa, babasının veya hayatta olan en yakın akrabalarından birinin görevi olduğunu bildiren, aile içi evlilik adeti (levirat) ile dikkat çekecek ölçüde benzerlik göstermektedir. Tevrat'ta hikayeler ile örneklenen bu adetin amacı, ölen kişinin ailesinin devamlılığını sağlamak, yani isminin İsrail'den silinip gitmesini önlemekti (Gurney, 2001:89). Babil ve Asur hukukunda da karşılaşılan aynı adet, aile servetinin dışarıya gitmemesi için alınan bir ekonomik tedbir niteliğinde idi (Memiş, 1995:206). Aile içi evlilik ile ilgili hükmün, Hitit toplumunda poligamiyi desteklediği görüşü sadece bir varsayımdır. Hitit kanunlarında ne bu hüküm, ne de başka bir hüküm, iki partnerden daha fazlasını gerektiren evlilik birlikteliklerine herhangi bir kanıt sağlamaktadır (Bryce, 2003:148).

Aile içi evliliğe ilişkin hüküm bir istisna olmak üzere, Hitit kanunlarında yakın akrabalar arasında evliliği yasaklayan ayrıntılandırılmış düzenlemeler göze çarpmaktadır. Bir erkeğin, annesi veya kızı ve eşinin annesi, kız kardeşi ve eski bir evlilikten olma kızı veya babasının bir başka evliliğinden olan eşi veya erkek kardeşinin eşiyle yaşadıkları sürece cinsi münasebette bulunması yasak idi. Ancak, babanın ölümünden sonra üvey anne ile cinsi münasebete girmenin cezası bulunmamakta olup, böylece, erkek çocuklar, kendi öz anneleri hariç, babalarının eşlerini miras olarak alırlardı. Bir antlaşma metninde, Hititler'de erkek kardeş ile kız kardeş arasında evliliğe izin verilmediği belirtilmektedir. Ancak, kanunlarda bu durumdan hiç bahsedilmemektedir (Gurney, 2001:89, 90).

Hititler, evlilik kurumunda, bazı açılardan, tamamen liberal ve pragmatik bir yaklaşımı benimsemişlerdir. Evlilik, mülk bağışı ya da transferi gibi hayati meseleleri gündeme getirmekteydi ve yapı olarak, kadının ailesi ile erkek veya erkeğin ailesi arasında yapılan iş sözleşmelerine çok benzemekteydi. Kanunlarda, tarafların hak ve yükümlülüklerini belirleyen birçok hüküm vardır. Evlilik sözleşmesi yapılırken, ilgili hükümlerin özel olarak belgelere konulmuş olduğu düşünülmektedir.

Hititçe'de evlenmek kelimesini karşılayan özel bir kelime yoktur. Evlilik kelimesi, kanunlarda, erkek kadını "alır" ve sonra ona "sahip olur" ifadeleri ile karşılanmıştır. Kuşkusuz, iş sözleşmelerine çok benzeyen evlilik sözleşmeleri ile ilgili metinler ve kanun hükümlerinin, resmi, yansız ve ticari bir havada kaleme alınmış olmaları nedeniyle insani ilişkilere dair ifadelere yer vermemiş olmaları yadırganacak bir durum değildir.

Hititler'de bir kadın, bir erkeğe evlenme hususunda söz verdiği (taranza[11]) zaman, erkeğin kadına veya ailesine bir hediye vermesi adetten idi (Bryce, 2003:134, 135, 141). Ardından, erkeğin türlü hediyelerinin eşlik ettiği nişanlanma (hamenkánza[12]) gelmekte idi. Ancak, nişanlanma bağlayıcı bir nitelik taşımaz, erkeğin vermiş olduğu hediyelerin olduğu gibi geri verilmesi şartı ile bozulabilirdi (Gurney, 2001:88, 89).

[11] Hititçe'de sözlü anlamına gelmektedir. Jr. H. A. Hoffner, The Laws of the Hittites, Ann Arbor, Michigan, 1964, p:289.

[12] Hititçe'de bağlılık anlamına gelmektedir. A. M. Darga, a.g.e., s:64.

Hitit toplumunda kız kaçırma olaylarının suç sayıldığı, kanunlarda mevcut olan hükümlerden anlaşılmaktadır. Nişanlı bir kadın başka bir erkek tarafından kaçırıldığında, nişanlı erkeğin vermiş olduğu kušata, kaçıran erkek tarafından tazmin edilmekteydi. Bir kadını kaçıran erkeğin arkasından ona yardıma gidenler olayda ölürler ise, kaçıran erkeğe ceza verilmemekte, fakat, toplumdan uzaklaştırılmakta idi (Darga, 1984:64).

Evlilik sözleşmesi gerçekleştirildiğinde, erkek kadının ailesine kušata verirdi. Ancak, kušata'yı kadının bedeli ve Hititler'de evliliği kadının satın alınması olarak değerlendirmek, muhtemelen, yanlıştır[13]. Aynı zamanda, kadın babasından bir çeyiz (iwaru) alırdı (Gurney, 2001:89).

Kadının ailesi evlilikten vazgeçer ise, kušata'nın iki katını tazminat olarak erkeğe vermekle yükümlüydü. Erkek, kadın ile cinsi münasebet kurulmamış olması şartıyla evlilikten vazgeçebilir, ancak, kušata yanar, kendisine geri verilmesi zorunluluğu ortadan kalkardı (Dinçol, 1982:75). Her iki durum, evlilik sözleşmesinin bozulduğu anlamına gelirdi (Gurney, 2001:89).

Hititler'de köle bir erkeğin, özgür bir erkeği içgüveysi olarak ailesine dahil edebildiği bir evlilik tarzının var olduğu kanunlardan anlaşılmaktadır. Bu tarz bir evliliğin varlığı, Hitit toplumunda aile örgütlenmesi patriarkal aile tipi olsa bile, matriarkal evliliğin tamamen tuhaf karşılanmadığını göstermektedir. Bu tarz evlilik, bir ailenin nihai statüsünün kölelikten özgürlüğe yükseltilmek istenmesi, aileyi devam ettirmek için, muhtemelen, erkek üyesi az olan ailelerin, aile arazilerinin işlenmesi amacıyla ya da öz erkek çocuğun üstlenmesi gereken diğer sorumlulukları yerine getirmek üzere aileye erkek ithal edilmesi gibi, her iki tarafın yararına olacak pratik nedenlerden kaynaklanmıştır. Kanunlar böyle bir evliliğin gerçekleşmesi için, kadının ebeveyninden birinin özgür statüde olması ve kušata'nın verilmesini ki, erkeğin özgür statüsünü koruması için gerekli koşuldur, şart koşmuştur. Eğer erkek kušata'yı ödeyecek durumda değil ise, kadının babası onun yerine öderdi. Bu durumda erkek özgür statüsünü kaybedeceği için, kadının babasının kušata'yı erkeğe ya da onun ailesine devretmesiyle normal süreç tersine çevrilerek, evlenme kanunlara tamamen meşru hale getirilmiş olurdu. Adaletin tam olarak yerini bulması için, evlilikten sonra erkek kušata'yı kadının ailesine geri verir veya kušata kadının babasının ya da ailesinin mülkiyetinde kalırdı. Sonuç olarak, hem kendisinin, hem de bireylerin yararına olduğu düşüncesiyle devlet böyle bir prosedüre göz yumardı.

Hitit toplumunda, köle bir erkekle, özgür bir kadının birlikteliği sonucunda ortaya çıkan, karma evlililiğin var olduğu görülmektedir. Ancak, bu tür evliliğe kanuni olarak izin verilmesi, yaygın olarak gerçekleştirildiğini göstermemektedir. Zira, Hitit kanunlarının çoğu hükmünün tipik değil, alışılmışın dışında uygulamaları yansıttığı akıldan çıkarılmaması gereken bir realitedir. Karma evlilik ile ilgili hükümlere dair farklı yorumlar ortaya atılmıştır. Bazı ilim adamları, köle bir erkek, özgür bir kadınla kušata vererek evlense bile, kadının özgür statüden köle statüsü-

[13] Hitit kanunlarında kušata'nın ne niteliği, ne de niceliği hakkında hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Bazı ilim adamları, kušata'nın gerçek veya sembolik bir satın alma bedeli olduğu görüşünü ortaya atmışlardır. Bu görüşe göre, Hititler'de evlilik kurumuna bir çeşit satın alma işlemi olarak bakmak gerekmektedir. Oysa, kušata'ya, günümüzde Anadolu'da hala yaşayan başlık gözü ile bakmak daha doğru görünmektedir. Bilindiği üzere, Anadolu'da, nikahtan önce, nişanlılardan erkeğin tarafından gönderilen birkaç kişi, kız tarafından seçilenlerle beraber, pazarlık edercesine çekişerek başlık miktarını belirlediklerine göre, buna bir çeşit satın alma bedeli gözüyle bakılabilir. Fakat, başlık verilmesi ve alınması, ne verenler de ve ne de alanlar da kızı satın almak gibi bir his uyandırmamaktadır. Başlık miktarının belirlenmesindeki çekişme, sadece kızın mensup olduğu ailenin toplum içindeki statüsünün önemini belirtmek için gerçekleşmektedir. Anadolu'daki bu geleneğin Hititler zamanından kalmış olması hiç uzak bir ihtimal değildir. M. Ş. Günaltay, Yakın Şark 2 Anadolu-En Eski Çağlardan Ahamenişler İstilasına Kadar, Ankara, 1987, s:156. Hukuki bakımdan satın alma, alınan şeyin mülkiyetinin satın alan kimseye hiçbir kayda tabi olmadan geçmesi ve onu dilediği gibi kullanma, hatta satma hakkına sahip olması gibi kabul edilirse, Hititler'de evliliği bir satın alma evliliği olarak saymak güç olacaktır. Hitit kanunlarındaki kušata'dan maksat, Hititler'in anlayışına göre, erkeğin kadını satın alması değil, caydığı takdirde kız tarafının elinde bir teminat bedelinin bulunması olabilir. S. Alp, a.g.m., s:472, 473.

ne ineceği düşüncesine sahiptirler. Diğerleri ise, verilen kušata'nın, kadının özgür statüsünü korumasını sağlayacağı görüşündedirler. Hitit toplumunda karma evlilik kabul edilse bile, özgür bir kadının köle statüsüne inmesi tehlikesinden dolayı, köle bir erkekle evlilik birlikteliği kurmaktan kaçınacağı açıktır. Fakat, kadının böyle bir evliliğe sıcak bakmasını sağlayan yegane unsur, ekonomik açıdan rahat olacağı yönündeki bir dürtü olabilirdi. Özgür doğmuş bir kadın, evlilikte bu statüsünü koruyacaksa, biraz servete sahip olan köle bir erkekle evlenmeye rıza gösterebilirdi. Köle bir erkek ise, muhtemelen, hayatının sonuna kadar aynı statüye bağlıydı. Ancak, en azından bazı erkek kölelerin, kendi adlarına kušata ödeyebilecek para biriktirme olanakları vardı. Servet biriktirmek başlı başına itici bir güçtü. Fakat, biriktirdikleriyle özgür doğmuş bir kadına sahip olma ve ondan da özgür olabilecek çocuklar yapma beklentisi daha da önemli bir itici güç idi. Çağlar boyunca, bir kölenin iki büyük beklentisi: 1-Özgür ölmek 2-Özgür doğmuş çocuklara babalık etmek olmuştur ki, Hitit kanunları en azından ikinci isteği açıkça mümkün kılmıştır. Karma evliliğin, köle erkeğin sahibinin rızası dışında gerçekleşmeyeceği kesindir. Çünkü, kölenin yaşamı ve ölümüne ilişkin karar verme hakkını elinde tutan köle sahibinin, istemediği bir evliliği engellemekten aciz olduğunu düşünmek pek akla yatkın değildir. Zira, böyle bir evliliği onaylayarak, evlilikten doğacak çocuklar üzerindeki denetimini kaybedeceğinden, kendisini geleceğin genç kölelerinin emeğinden mahrum etmiş olacaktır. Ancak, bu tarz evlilikte, kölenin kendisi kadar, hem köle sahibi, hem de devletin ortaya çıkan artan emek ve verimlilikten yararlanmakta olması, köle sahibi ve devlet açısından dengeleyici bir faktör olarak görünmektedir (Bryce, 2003:71, 137-140).

Hititler'de her iki tarafın köle olduğu birlikteliğin hukuken evlilik olarak geçerli kabul edilmekte olduğu, bazı kanun hükümlerinden anlaşılmaktadır. Ancak, bu hükümlerin tuhaf bir biçimde birbirlerine uymadıkları görülmektedir (Gurney, 2001:90).

Hitit kanunlarında, evlilik kurumunun boşanma ile bozulmasına ve mirasa dair çeşitli hükümler vardır. Ancak, bunlar büyük ölçüde bölük pörçüktür. Yine de boşanma gerçekleştiğinde mal paylaşımı ve çocukların kimde kalacağı ile ilgili oldukları anlaşılmakta ve boşanma nedenlerine ilişkin az da olsa bilgi vermektedirler. Eşten soğumanın ya da başka birisini bulmanın, boşanma için yeterli nedenler olabileceği düşünülmektedir. Boşanma işlemlerini erkek kadar kadın da özgürce başlatabilirdi. Evliliğin bozulmasında, kadının çeyizi hakkında özel hükümlerin konulmuş olması ve kušata'nın da göz önünde bulundurulması mümkün olsa da çiftin mallarının eşit olarak paylaştırılması ihtimali kuvvetli gözükmektedir[14] (Bryce, 2003:145). Erkek özgür & kadın köle, erkek köle & kadın özgür ve her iki tarafın köle olduğu evlilik birliktelerine ait boşanmalarda, erkek bir tanesi hariç çocukların hepsini alır, kalansa, kadına giderdi (Darga, 1984:65, 66).

Hitit hukuku zinaya çok sert yaklaşmış ve gerçekleştiği ortamın şartlarına göre, ölüm cezası gerektiren bir suç olarak görmüştür. Kadın, evi dışında ki, kanun hükmünde dağ olarak geçmektedir, bir erkek tarafından cinsi münasebete girmek zorunda bırakıldığında, kendisi değil, erkek suçluydu ve cezası ölümdü. Kadının yalnız ve kendini savunamayacağı ıssız bir yerde, kimseyi yardıma çağıramayacağı düşünülerek, ceza, kuvvetli cins olan erkeğe verilmekteydi. Fakat, aynı durum evde meydana geldiğinde ise, suçlu kadındı ve cezası ölümdü. Erkek, zina yapan çifti suçüstü yakalar ve her ikisini de öldürür ise, kendisine ceza verilmezdi. Erkeğin sahip olduğu diğer alternatif ise, zina olayını mahkemeye taşıma hakkı idi. Bu durumda, erkek, "kadın ölmesin" dediği takdirde, zina yapan çift ölüm cezasından kurtulur, "ikisi de ölsün" dediği takdirde ise, ölüm cezasına mahkum edilmeleri veya affedilmeleri hakkında nihai karar, başyargıç konumundaki krala bırakılırdı (Memiş, 1995:206, 207). Zina suçunu köle bir erkek ile köle bir kadın işlediğinde ise, her biri başka kentlere gönderilerek cezalandırılmakta idiler (Friedrich, 1959:85).

[14] Erkeğin evinde ölen kadının çeyizi erkeğe kalır, fakat, kadın baba evinde ölür ve çocukları var ise, kadının çeyizi erkeğe kalmaz idi. F. Imparati, a.g.e., s:51. Hitit kanunlarında, çocukların mirastan pay sahibi olmaları hususunda birtakım imalar mevcuttur. Baba evinde ölen kadının çeyizinin erkeğe kalmaması, bunlara örnek olarak gösterilebilir. F. Kınal, Eski Anadolu Tarihi, Ankara, 1987, s:152, 153.

Hitit kanunlarında karşımıza çıkan bir uygulama oldukça ilginçtir. Buna göre, hamile bir kadının karnındaki çocuğu düşürmeye sebebiyet vermek, olayda kasıt olup olmadığı, düşürülen ceninin kaç aylık olduğu kriterlerine göre cezalandırılmakta idi (Günaltay, 1987:162). Hamile kadın köle ise, suçluya, kanunun tespit ettiği ceza miktarının yarısı verilirdi. Ceza miktarı, ceninin kaç aylık olduğu ile düz orantılıydı. Bir başka deyişle, cenin büyüdükçe, ceza miktarı da büyümekteydi (Darga, 1984:66).

Hitit kanunlarında, evlat edinme ile ilgili bir hüküm bulunmamaktadır (Hoffner, 1964:300). Ancak, I. Hattuşili döneminde (MÖ 1650-1620), evlatlık alınan erkekler taht varisi olabilmekte idiler. Bu durum, Hititler'de böyle bir kurumun varlığını göstermektedir (Dinçol, 1982:75).

4. ROMA HUKUKUNUN TARİHİ DÖNEMLERİNE VE ESKİ HUKUK DÖNEMİ ROMA HUKUKUNA GENEL BİR BAKIŞ

Roma'nın dünya tarihine sunmuş olduğu Roma hukuku günümüzde pek çok devletin hukuklarının temelini oluşturmaktadır. Bu açıdan, Roma tarihi ile iç içe olan Roma hukukunun gelişimini izleyebilmek ve Roma hukuk kavramlarının özünü anlayabilmek için yapılan araştırmalar güncelliğini korumuştur. Roma'nın küçük bir kent devletinden büyük bir imparatorluk haline gelmesinde, onun düzenli devlet örgütü ile birlikte hukukunun da çok büyük etkisi olmuştur (Özsait, 1982:410).

Roma hukuku terimi, Roma kentinin MÖ 753 de kurulmasından, Doğu Roma imparatoru Iustinianus'un MS 565 de ölümüne kadar geçen zaman içinde, Roma'da ve Roma egemenliği altındaki ülkelerde uygulanmış olan hukuku ifade etmektedir. Roma'da hukuk, ortaya çıkışından, Iustinianus dönemindeki (MS 527-565) kanunlaştırma hareketlerine kadar uzun bir gelişme geçirmiştir. Bu nedenle, on iki yüzyılı aşkın bir süre Roma'da geçerli olan hukuk için kullanılan Roma hukuku terimi, gerçekte bu uzun gelişim süreci içinde oluşan, kaynakları ve nitelikleri farklı çeşitli hukuk sistemlerini içermektedir. Roma hukuku, birdenbire, devrimler yaratan değişikliklerle değil, organik ve sürekli olarak gelişmiştir. Ancak, Roma hukukunun yapısını incelerken, bazı dönemler tespit etmek gerekir. Çünkü, hukuk bir toplum ürünü olduğundan, değişik toplumlarda ve aynı toplumda farklı dönemlerde değişen ihtiyaç ve anlayışlara göre başka biçimlerde belirir. Bu nedenle, Roma hukukunun varlığını devam ettirdiği süre içinde birbirlerine benzemeyen biçimler göstermesi, Roma uygarlığının siyasal, toplumsal, geleneksel ve dinsel unsurlarına uygun olarak değişmiş ve gelişmiş olmasının sonucudur. Örneğin, Cumhuriyet Dönemi (MÖ 509-27) ve İlk İmparatorluk (Principatus) Dönemi (MÖ 27-MS 284) hukuku, Iustinianus Dönemi'nin hukukundan büyük ölçüde farklıdır.

Günümüzde, Roma hukukundan ve bu hukukun modern hukuklar üstündeki etkilerinden söz edildiğinde kastedilen, Iustinianus Derlemesi'nde toplanmış olan hukuktur. Çünkü, bu derleme içeriği ile modern çağların hukuklarının gelişimini etkilemiş-

[15] Fransız Medeni Kanunu (Code Napoléon/Code Civil), Avusturya Medeni Kanunu (Allegemeines Bürgerliches Gesetzbuch), Alman Medeni Kanunu (Bürgerliches Gesetzbuch), İsviçre Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu (Schweizerisches Zivilgesetzbuch-Schweizerisches Obligationen Recht) vb. B. Tahiroğlu ve B. Erdoğmuş, Roma Hukuku Dersleri-Tarihi Giriş, Hukuk Tarihi, Genel Kavramlar, Usul Hukuku, İstanbul, 2005, s:XVI. A.B.D. hukukunu Iustinianus'a dayandırmaktadır ki, bitmiş Iustinianus Derlemesi'nin imparatora tevdi töreninin, Washington D.C.'deki Yüksek Mahkeme (Supreme Court) duvarlarındaki rölyeflerde yer alması, bu hususun sanatsal tezahürüdür. Roma hukuku, Romalılar'ın tarihte girmedikleri yerlerde dahi yaşamaktadır. Örneğin, Güney Amerika ülkeleri, Çin, Japonya ile A.B.D.'nin Fransız kökenli eyaletleri gibi. Bunun nedeni, başta Fransız kültürüne duyulan hayranlık sebebiyle Fransız Medeni Kanunu'nun bu ülkelerde iktisabıdır. B. Erdoğmuş, "Roma Hukuku", Doğu Batı-Romalılar I, 2009, S:49, s:37. Bugün bir Avrupa toplumunun, birliğinin varolduğu kabul edilir ise, bu toplumun temelinde Roma hukuku yatmaktadır. Avrupa birliğini, hukuk alanında, Roma hukukundan kaynaklanan hükümler temin etmektedir. B. Tahiroğlu ve B. Erdoğmuş, a.g.e., s:35. Roma hukukunun modern çağların hukuklarına yaptığı önemli bir etki de Latince'yi hukuk dili haline getirmiş olmasıdır. Bilhassa, Avrupa'da Latince bilmeyen hukukçu yoktur. Uluslararası hukukçular aralarında Latince orijinli terimleri kullanarak anlaşmaktadırlar. B. Erdoğmuş, a.g.m., s:37.

tir[15]. Oysa, bu derlemede yer alan hukuk kuralları, değişik dönemlerdeki siyasal, toplumsal ve kültürel olayların sonucu olarak ortaya çıkmış olup, bu kuralların anlaşılabilmesi, bunları belirleyen uzun gelişim sürecinin incelenmesini gerektirir. Başka bir deyiş ile, Roma hukukunu, bütün hukuki kurum ve kuralları ile birlikte bir bütün olarak anlayabilmek ve değerlendirebilmek, gelişmesini sağlayan yaratıcı güçlerin dönemlere göre tespit edilerek incelenmesini zorunlu kılar. Ancak, bu hukukun, içeriğindeki büyük değişikliklere rağmen, düzgün, sürekli ve kesintisiz bir gelişme göstermiş olması nedeniyle dönemlerin saptanmasında Roma hukukçuları görüş birliğine varamamışlardır. Varoldukları sürece bütünlüklerini kaybetmemiş olan hukuki kurumları dönemlere ayırmanın göreceliği, saptanan dönemlerin inceleme açılarına göre farklı olmasına yol açmıştır.

Bazı Roma hukukçuları, Roma hukukunu dönemlere ayırır iken, Roma siyasi tarihinin dönemlerini esas almaktadırlar. Roma siyasi tarihinin dönemlerinin, siyasal rejimlerin olduğu kadar, kamu hukuku kurumlarının incelenmesinde de önem taşıdığı açıktır. Ancak, özel hukuk alanında durum değişiklik gösterir. Devlet örgütündeki değişiklikler, özel hukuk sistemlerini hemen ve doğrudan doğruya etkilemezler. Kaçınılmaz, dolaylı etkileri ise, uzun sürede gerçekleşir. Genellikle, özel hukuk sistemleri, siyasal rejimi, o rejimin yarattığı yeni ortamın benimsenmesi için gereken süre kadar geriden takip ederler. Bu düşüncelerin Roma hukuku incelemelerinde de doğrulanması, Roma hukuku dönemlerinin, Roma siyasi tarihinin dönemlerinden farklı olarak saptanması sonucunu doğurmuştur. Roma hukukçuları, Roma hukukunu tarihi bakımdan çok farklı biçimlerde dönemlere ayırmaktadırlar. Bu hususta oldukça çok taraftar toplayan beşli bir sınıflandırma esas alınmış olup, bu dönemler şunlardır: 1-Eski Hukuk Dönemi (MÖ 753-150), 2-Klasik Öncesi Hukuk Dönemi (MÖ 150-27), 3-Klasik Hukuk Dönemi (MÖ 27-MS 250), 4-Klasik Sonrası (Post-Klasik) Hukuk Dönemi (MS 250-527), 5-Iustinianus Dönemi (MS 527-565).

Eski Hukuk Dönemi'nde Roma'da geçerli olan hukuka, Yurttaşlar Hukuku (Ius[16] Civile) veya Yurttaşlara Ait Hukuk (Ius Quiritium) adı verilmektedir[17]. Çünkü, bu hukuk, Roma kent devletinde yurttaş statüsünde[18] (cives Romani) olan kişilere uygulanan hukuktur. Bölgesel, ulusal ve hatta kavimsel bir nitelik taşıyan bu hukukun, geçerli olduğu toplumun sosyal ve ekonomik gerçeklerine uygun olduğu göze çarpmaktadır. Gerçekten, bu

[16] Subjektif anlamıyla ius; hukuk düzeninin fertlere korunmaya değer menfaatlerini gerçekleştirmek üzere tanıdığı hak demektir. Kısaca hak, hukuken tanınan yetkidir. Romalılar ius kelimesi ile hem hukuku, hem de hakkı ifade etmişlerdir. B. Tahiroğlu ve B. Erdoğmuş, a.g.e., s:109, 116. Ayrıca, adalet, mahkeme, yargılama hakkı, yetki anlamlarına da gelmektedir. S. Kabaağaç ve E. Alova, Latince-Türkçe Sözlük, İstanbul, 1995, s:331.

[17] Yurttaşlar Hukuku, MÖ 300 den itibaren, rahip olmayan seküler nitelikteki sivil hukukçuların oluşturdukları hukuku ifade eden bir terimdir. P. Koschaker, Modern Hususi Hukuka Giriş Olarak-Roma Hususi Hukukunun Ana Hatları, Ankara, 1975, s:9. Bu hukuk, Roma hukuk düzeninin geleneksel çekirdeğini teşkil etmektedir. Bu öz; örf ve adetlerden, On İki Levha Kanunu'nda yer alan hukuk kurallarından ve bu kuralların yorumuyla elde edilen hükümlerden meydana gelmiştir. Ayrıca, çıkarılmış kanunlar (leges) ve Senatus kararları da (Senatus consulta) Yurttaşlar Hukuku'na dahil sayılmaktadır. B. Tahiroğlu ve B. Erdoğmuş, a.g.e., s:112.

[18] Ebeveynin Romalı olduğu evlilikte doğan çocuklar Roma yurttaşı olurlardı. Şayet evlilik Yurttaşlar Hukuku'na göre geçerli değil ise, doğum anında kadının yurttaşlığına bakılırdı. Bir yabancı (peregrini) erkek ile Romalı kadından doğan çocuğun önce Roma yurttaşı olduğu kabul ediliyordu. Fakat, MÖ I. yy.da çıkarılan bir kanun ile çocuğun daha ziyade erkeğe yakın olduğu görüşünden hareketle, yabancı statüsüne girmesi öngörülmüştür. Yurttaşlar Hukuku'na giren azat etme şekilleriyle hürriyetini kazanan azatlı da (libertinus) Roma yurttaşı oluyordu. Ayrıca, Roma yabancılara da yurttaşlık statüsü tevcih etmiştir. G. Iulius Caesar'dan (MÖ 60-44) itibaren arttığı görülen yurttaşlık tevcihi MS 212 de zirveye ulaşmış, bu tarihte M. Aurelius Antoninus (Caracalla) (MS 211-217) imparatorluk sınırları içinde yaşayan herkesin, bazı istisnalarla, Constitutio Antoniniana isimli imparatorluk emirnamesi (constitutiones principis) ile Roma yurttaşı olduğunu ilan etmiştir. B. Tahiroğlu ve B. Erdoğmuş, a.g.e., s:134, 135. Roma'da yurttaşlık statüsü ise, siyasi oy kullanma (suffragium), memuriyete seçilme ve yürütme (honores), Roma yurttaşlarıyla evlenme (conibium) ve ticaret yapma (commercium) haklarını kapsamakta idi. S. Atlan, Roma Tarihinin Ana Hatları-Kısım:1 Cumhuriyet Devri, İstanbul, 1970, s:15.

dönemde, gerek soy birlikleri (gens), gerek aileler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde, gerekse miras, mülkiyetin nakli, eşyaların sınıflandırılması gibi hukukun temel sorunlarında uygulanan hukuk kurallarında, Roma kavminin ekonomik hayatının tarımsal niteliğinin etkileri görülür (Karadeniz, 1974:1, 36-38). Bu dönemde hukukun temel kaynağı, örf ve adetler (mores maiorum) ile Halk Meclisleri'nin (Comitia) kararları (kanunlar) olmuştur (Koschaker, 1975:8, 9).

Roma'da en eski hukuk, örf ve adet hukuku biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Yani Roma'da hukuk, kanun koyucuların toplum hayatını düzenlemek için bir hukuk ve hukuki kurumlar sistemi oluşturmak amacıyla, iradeli ve bilinçli bir biçimde saptadıkları kurallardan değil, toplum içinde sürekli olarak yürürlükte kalan örf ve adetlerden doğmuştur. Herhangi bir biçimde doğmuş bazı örf ve adetlerin kuşaktan kuşağa geçerek yerleşmeleri, bunların toplum tarafından benimsenmesi sonucunu doğurmuş ve toplumda bunlara uyulması gerektiği inancını yaratmıştır. Böylece, birtakım örf ve adetlerin uzun yüzyıllar boyunca uygulanagelmesinin yarattığı alışkanlıklar, toplumda başka türlü davranılamayacağı inancını yerleştirince, uyulması zorunlu kuralları doğurmuştur.

Bu hukukun doğuşu ve gelişimi, bilinçli ve istemli müdahaleler dışında olmuştur. Ancak, her toplumda olduğu gibi, Roma'da da zamanla örf ve adet hukukunun yanında, topluma yön vermek amacıyla, bilinçli ve istemli olarak yaratılan hukuk yer almış, Krallık Dönemi'nde (MÖ 753-509), Roma'da her türlü iktidarın Roma krallarında toplanmış olmasının doğal bir sonucu olarak, onların yasama alanında da mutlak yetkilere sahip olmaları şeklinde ortaya çıkmıştır. Roma kralları, hukuki, toplumsal, ekonomik, kültürel, hatta dinsel hayatı düzenleyecek kurallar koyabilmişlerdir. Böylece, dilediklerinde, örf ve adet hukukunu yaptırımlara bağlayarak güçlendirebilmişler ve geliştirebilmişler, dilediklerinde ise, değiştirebilmişlerdir. Ancak, Roma toplumunun örf ve adetlere sıkı sıkıya bağlı düşünüşüne uyarak, bu yetkilerini çok seyrek kullanmışlardır. Özellikle, özel hukuk alanında örf ve adetlere içten bağlanılmış olması ve uyulması, onların bu alandaki müdahalelerini asgariye indirmiştir.

Böylece, Roma hukuku ilk olarak örf ve adet hukuku biçiminde ortaya çıktıktan sonra, bu hukuka Roma krallarının koyduğu kanun niteliğindeki kurallar ile yön verilmiştir. Ancak, bu dönemde hukuka asıl biçimini veren ve toplumun çeşitli gereksinmelerine göre onu geliştiren yaratıcı güç, Roma'da en eski hukukçular olan aristokrat sınıf (patricius[19]) mensubu rahipler (pontifex) olmuştur. Bunlar, Roma toplumunun en bilgili, örf ve adetleri en iyi bilen kişileriydiler. Her yıl rahipler topluluğunun bir üyesi, bireylerin hukuki işlerini yönetmek üzere atanırdı. Rahiplerin hukuk alanındaki faaliyetleri konusunda ayrıntılı bilgi elde edilememiş olmakla birlikte, kendilerinin üç yönden aktif oldukları tespit edilmiş olup, bunlar: 1-Geçerli olan hukuk kurallarını yorumlamak ve açıklamak (interpretare), 2-Hukuki işlem biçimlerini geliştirmek ve bunları hayatın çeşitli durumlarına uygulamak (cavere), 3-Hukuki sorunlar ile ilgili konularda bilgi vermek ve görüş bildirmek (respondere) idi.

Roma'da krallık rejiminin sona ermesi, cumhuriyet rejiminin kurulması ile birlikte, hukuk alanındaki yaratıcı güçler değişmiştir. Bu dönemde, yasama yetkisi Halk Meclisleri'ne verilmiştir. Magistratus'ların[20] önerdiği kanun tasarıları danışmanlık görevi gören Senatus'ta tartışılmakta, ardından Halk Meclisleri'nde oylanarak kabul ya da red edilmekte ve kabul edilenler Senatus'un onayına sunulmaktaydı. Senatus tarafından ilan edilen kararlar gerçek anlamda kanun idiler.

Cumhuriyet Dönemi'nde hukukun bütünü-

[19] Tam hukuklu Roma yurttaşı olarak kabul edilen, büyük toprak sahibi olan kişilerden oluşan toplumsal sınıftır. S. Atlan, a.g.e., s:16.

[20] Magistratus'lar devletin icra organı olarak faaliyet gösteren, Halk Meclisleri'nin seçimiyle bir yıl için, göreve getirilen yüksek derecedeki görevlilerdir. Krallık rejimi yıkıldıktan sonra devletin işlerini görmek, kralda toplanmış yetkileri kullanmak üzere birçok magistratus'luk ihdas edilmiştir. Fakat, bu hemen olmamış, krallığa son verilmesini takiben önce consul'lük makamı, daha sonra, zaman içinde diğer magistratus'luklar (dictator, praetor, censor, tribunus plebis, quaestor, aedilis curulis) ortaya çıkmıştır. B. Tahiroğlu ve B. Erdoğmuş, a.g.e., s:4, 6.

nü ya da büyük bir bölümünü kapsayacak genişlikte kanun çıkarılmasından kaçınılmış, yalnız siyasal ve toplumsal bakımdan önem taşıyan bazı özel durumlara, ayrıntılara ilişkin konularda kanun koyma yoluna gidilmiştir. Zira, geleneksel Roma zihniyeti, özellikle, özel hukuk alanında kanun yoluyla yapılacak düzeltmeleri hoş görmemiş, hukuki değişim ve gelişimin, olayların, koşulların, gereksinmelerin doğal akışı içinde yavaş yavaş olgunlaşmasını yeğ tutmuştur. Gerçi, cumhuriyet rejiminin kuruluşundan elli yıl sonra, Roma toplumunda geçmişi çok öncelere dayanan aristokrat sınıf ile avam sınıf (plebs[21]) arasındaki toplumsal ve siyasal çatışmanın ve bunun yol açtığı sınıf kavgalarının bir sonucu olarak, Roma'da geçerli olan yazılı olmayan hukukun tümünün bir araya toplanması, saptanması ve yazılı (ius scriptum) hale getirilmesi için bir kanunlaştırma -*On İki Levha Kanunu*- hareketinin içine girildiği görülür ki, bu hareket Roma hukuku tarihinde, Iustinianus Dönemi'ne kadar yapılan tek kanunlaştırma hareketi olarak kalmıştır.

Cumhuriyet rejiminin kuruluş yıllarında, Krallık Dönemi'nde olduğu gibi, bütün hukuk hayatına aristokrat sınıf egemendi. Hukukun uygulama alanı, yalnız bu sınıf içinden seçilmiş olan rahiplerin tekelindeydi[22]. Böylece, hukuk örf ve adet hukuku olarak, yani yazılı olarak saptanmış kesin ve belirli kurallardan oluşmadığı gibi, bu hukukun uygulanması da tek bir sınıfın tekelinde bulunduğundan, avam sınıfa kapalı ve gizli idi. Bu durum ise, avam sınıfın, aristokrat sınıfın keyfi davranışlarına uğramasına yol açmaktaydı. Aristokrat sınıf, avam sınıfın hukukun yazılı olarak saptanması, herkes için erişilebilir ve bilinebilir kılınması yönündeki istek ve baskılarına uzun bir süre boyunca karşı koymuştur (Karadeniz, 1974:57-61). Bu istek ve baskılar MÖ 451 de neticesini vermiş ve hukuku, dolayısıyla kanunları yazıya aktarmak üzere, aristokrat sınıf mensubu on kanun koyucu kişiden oluşan bir komisyon (Decemviri Consulari Imperio Legibus Scribundis) kurulmuştur. Bu komisyon bir yıllık çalışmanın ardından kanunları on levha üzerine yazmayı tamamlamış, fakat, yazılma işlemi bitmediği için ertesi yıl iki levha daha yazılmıştır. Hepsi birden On İki Levha Kanunu (Leges Duodecim Tabularum) adını alan bu kanunlar, herkesin görüp okuyabilmesi için Roma Forumu'nda bulunan hatip kürsüsüne asılmıştır (Demircioğlu, 1987:96, 97).

On İki Levha Kanunu Roma hukukunun temelidir. Kanunun tüm metni günümüze ulaşmamıştır. Ancak, hukuki metinlerde bulunan alıntılardan büyük bir bölümü çıkarılabilmektedir (Cornell ve Matthews, 1988:27). Bu alıntılardan, kanuna ait yüz yirmi kadar hüküm tespit edilebilmiştir. Kanunda yer alan hükümlerin tümünün ne kadar olduğu ise, saptanamamıştır (Karadeniz, 1974:62). Kanun hükümleri, arkaik dilde, kısa ve özlü yasaklar biçiminde karşımıza çıkmaktadırlar. Örneğin, "Eğer birisi bir başkasının bacağını sakatlayacak olursa, onunla uzlaşmaya varmadıkça, misilleme olsun." & "Eğer onu mahkemeye çağırırsa, bırakın gitsin. Gitmezse, bir tanık çağırın. O zaman onu yakalayacaktır." vb. Bu kanun, modern anlamda sistematik bir kanun kitabı değildir. Ele alınan başlıca konular şunlardır: 1-Aile, evlilik ve boşanma, 2-Malların veraset yoluyla elde edilmesi, mülkiyeti ve devri, 3-Haksız fiiller ve suçlar, 4-Borçlar ve kölelik. Diğer yandan, bütün kamu hukuku konusu bir yana bırakılmıştır. On İki Levha Kanunu bir derleme ve yenilikler karışımıdır. Başlıca yenilik ise, aristokrat sınıf ile avam sınıf arasında evliliğin yasaklanmasıdır. Bu hüküm bir protesto ortamı yaratmış ve çok geçmeden MÖ 445 de kaldırılmıştır. Bu istisna hüküm bir yana, kanun tüm özgür statüde olan Roma yurttaşlarına hak eşitliği tanımıştır ki, avam sınıfın kanunların yazı-

[21] Az hukuklu Roma yurttaşı olarak kabul edilen, küçük toprak sahibi, zanaatkar, tüccar ve ele geçirilen ülkelerden Roma'ya göç etmiş olan kişilerden oluşan toplumsal sınıftır. S. Atlan, a.g.e., s:16, 17.

[22] Hukukun uygulama alanında, aristokrat sınıfa mensup olan rahiplerin tekelinin kırılması, ancak Cumhuriyet Dönemi içinde, MÖ 300 de sağlanabilmiştir. Bu tarihten itibaren, avam sınıfa mensup olan kişilere rahip olma hakkı tanınmıştır. Bu sınıftan seçilen ilk rahibin hukuki sorunlara herkese açık alanlarda yanıt verme usulünü koyması ile birlikte, bu konuda Roma'nın kuruluşundan itibaren süregelen gizlilik ortadan kalkmıştır. Bu durum ise, hukukun gerek yaratma, gerekse uygulama alanında rol sahibi olacak, rahip olmayan seküler nitelikteki sivil hukukçuların ortaya çıkışını doğurmuştur. Ö. Karadeniz, Roma Hukuku-Tarihi Giriş, Kaynaklar, Genel Kavramlar, Şahsın Hukuku, Hakların Korunması, Ankara, 1974, s: 62, 63.

lı hale getirilmesi yönündeki isteklerinin asıl çıkış noktası da bu idi (Cornell ve Matthews, 1988:27).

On İki Levha Kanunu, mağdur taraf ile suçlu taraf arasında uzlaşmayı (tazminat) öngörmekle birlikte, önceden beri var olan misilleme (talio esto/kısasa kısas) ilkesini de kabul etmiştir (Villey, 2000:123). Bu ilke uygulanır iken, mağdur taraf açısından suçlu kişinin özgür bir insan veya köle olması arasında bir fark yok idi ki, köle ise, sahibinden teslimi istenirdi. Bu dönemde, devlet sadece vatana ihanet gibi kendisini doğrudan ilgilendiren suçlara (delicta publica) ceza verilmesiyle ilgilenmekte olup, diğer hallerde ise, kanunlar çerçevesinde suçun kovuşturulmasını (uzlaşma & misilleme) mağdur tarafa bırakmıştı. Zira, modern hukukun kabul etttiği, kişiye karşı işlenen suçun aynı zamanda devlete ve topluma karşı işlenmiş olduğu, mağdur taraf suçlu tarafı affetse bile, devletin ceza verme hakkına sahip olduğu, çünkü, cezayı talep etme hakkının mağdur tarafın değil, devletin hakkı olduğu ilkeleri benimsenmemişti (Koschaker, 1975:22, 78).

On İki Levha Kanunu, MÖ 390 da, Roma Gallia'lılar tarafından yakıldığı zaman kaybolmuş, Roma Forumu'na ait arkeolojik kazılarda da bulunamamıştır[23]. Romalılar her şeyin üzerinde saygı duydukları bu kanunu, Romalı düşünür Marcus Tullius Cicero (MÖ 106-43) zamanında[24] okullarında ezbere öğreterek, Roma tarihinin sonuna kadar hukuklarının temeli olarak kabul etmeye devam etmişlerdir (Villey, 2000:21, 22). On İki Levha Kanunu, Roma mevcut olduğu sürece yürürlükte kalmış, farklı bir deyişle, hükümlerinin çoğu zamanla eskimesine karşın, açıkça yürürlükten kaldırılmamıştır. Roma anlayışına uygun olarak, yeni hükümler eski hükümlerin yanında uygulamaya girmiştir. Nitekim, ileriki zamanlarda yaşamış hukukçuların, hatta Iustinianus Derlemesi'nin On İki Levha Kanunu'ndan söz etmesi, bu vakıanın tezahürüdür. Bu kanun, modern çağların hukuklarına tesir eden hukuk olmamakla birlikte, sonraki hukukta yer alan birçok kurumun başlangıcını bu kanuna kadar götürmek mümkündür (Tahiroğlu ve Erdoğmuş, 2005:43, 48, 49).

MÖ II. yy.ın ortalarında, Roma toplumunun yapısı ve niteliği değişmiştir. III. Punic Savaşı'nın (MÖ 149-146) başarı ile sonuçlanması, Roma'nın sınırlarını çok genişletmiş ve Roma giderek büyüyen bir imparatorluğun merkezi durumuna gelmiştir. Bu siyasal gelişme, Roma'nın diğer kavimlerle yeni ilişkiler kurması ve eskilerin artması sonucunu doğurmuştur. Böylece, Yurttaşlar Hukuku kavimsel ve bölgesel niteliğin sonucu olan dar ve biçimci zihniyeti ile eski kent devletinden ve onun tarımsal ekonomisinden giderek uzaklaşan bir dünya devletinin gereksinmelerini karşılayamaz olmuştur. Roma hukukunu dar ve biçimci kalıplarından sıyırmayı başararak, ona yeni toplumsal ve ekonomik gerçeklere uyabilme olanağını Praetor Hukuku (Ius Praetorium) ve Kavimler Hukuku (Ius Gentium) sağlamıştır. Bu dönem, Klasik Öncesi Hukuk Dönemi olarak adlandırılmaktadır. Praetor'luk makamı MÖ 367 de kurulmuş olmasına rağmen, bu makamın yarattığı hukukun oluşması bu döneme rastlamış, uzun yüzyıllar Yurttaşlar Hukuku'nun yanı sıra varlığını sürdürmüş ve giderek onunla kaynaşmıştır. Roma sınırları içinde yaşadığı halde Roma yurttaşı statüsü kazanamamış kişilere uygulanan Kavimler Hukuku'nun asıl gelişimi ise, Klasik Hukuk Dönemi'nde gerçekleşmiştir.

Klasik Hukuk Dönemi'nde hukuk, kendisinden önceki dönemlerde belirlenmiş olan yönlerde gelişmesini sürdürmüştür. Yurttaşlar Hukuku bir yandan yeni kanunlarla yeni gereklere uydurulmuş, öte yandan Preator

[23] Günümüzün Romanist doktrini, On İki Levha Kanunu'nun gerçek olduğundan ve MÖ V. yy.ın ortasında yapıldığından şüphe etmemektedir. Gerek bu kanunda kullanılan dil, gerekse hükümler, MÖ V. yy.da Roma'nın bulunduğu duruma, yani basit bir kent devletine uymaktadır. B. Tahiroğlu ve B. Erdoğmuş, a.g.e., s:43.

[24] Roma hukukunun temel kriterlerinin, M. T. Cicero zamanında şekillendiği biçimde bir saptama yapmak mümkündür. Bu dönem, Romalı aydınların büyük ölçüde Yunan kültüründen etkilendikleri döneme denk düşmektedir. Rasyonalist Ahlak da denilen, doğru kanunlar ve kuralların ancak akıl yolu ile bulunabileceğini savunan Stoa Felsefesi'ne bağlı olan M. T. Cicero'nun fikirleri, hukukçuların dikkatini daha çok hukukun felsefi temellerini incelemeye yöneltmiştir. N. Günal, "Roma Hukukunun Temel Kriterleri, Kavram ve Kurumları", Doğu Batı-Romalılar I, 2009, S:49, s:21.

Hukuku tarafından değişikliklere uğratılmıştır. Kavimler Hukuku bu gelişimi başka bir yönden tamamlamıştır. Aynı zamanda, MÖ 27 de cumhuriyet rejiminin yerini alan imparatorluk rejimi, hukuk yaratan güçler bakımından birtakım değişiklikler getirmiştir. Ancak, Roma hukukunun bu dönemdeki gerçek gelişimi, Romalı hukukçuların faaliyetlerinin bir sonucudur. Bunlar, hukukun çeşitli uygulama alanlarındaki çalışmaları ile hukuku işlemiş, geliştirmiş ve ona çağını ve uygulama alanının sınırlarını aşan bir değer kazandırmışlardır. Bu değeri dolayısıyladır ki, Roma hukukunun bu dönemdeki niteliği klasik olarak belirlenmiş, bu döneme Klasik Hukuk Dönemi adı verilmiştir.

Roma hukukunun, İlk İmparatorluk Dönemi'nin sonlarında başlayıp, Son İmparatorluk (Dominatus) Dönemi'nin (MS 284-476/1453) başlarında devam eden, imparatorluğun Yunan kültürünün etkisinde kalan doğu eyaletlerindeki yerli hukukların direncini kırmaya yönelik çabaları sonuçsuz kalmıştır. Bunlara karşı direnilemeyeceği gerçeği ortaya çıkınca, bu hukukların kısmen uygulanmasına göz yumulmuştur. MS 330 da imparatorluk merkezinin Constantinopolis olmasıyla birlikte, aynı dönemde tek hukuk kaynağı haline gelen imparatorluk emirnameleri, Yunan hukukunun izlerini taşımaya başlamışlardır. Roma hukukunun ekonomik toplumsal ve geleneksel yönden farklı olan bu yeni çevre içindeki gelişim dönemine, Klasik Sonrası (Post-Klasik) Hukuk Dönemi adı verilmiştir. Bu dönemde, imparatorluğun batı ve doğu kısımlarında uygulanan hukuk giderek artan bir şekilde farklılaşmıştır. Özellikle, G. Aurelius Valerius Diocletianus (MS 284-305) sonrası, eyalet hukukları kısmen Roma hukukunun yerini almışlardır. MS 527 de tahta çıkan Iustinianus, siyasal amaçları gereği eski Roma hukukunu canlandırma çabasına girişmiştir (Karadeniz, 1974:38-42).

Iustinianus'un derlemesi olan Medeni Hukuk [Yurttaşlar Hukuku Derlemesi (Corpus Iuris Civilis)] MS 533 de yayımlanmıştır. Bu derleme: 1-Tüzükler (codex), 2-İçtihatlar (digesta/pandectae), 3-Temel Hukuk Bilgisi (institutiones) olmak üzere üç kısımdan oluşmuş, MS 535-565 yılları arasında yayımlanan Kanunlar (novellae) kısmı derlemeye sonradan dahil edilmiştir (Barrow, 2002:220). Tüzükler; P. Aelius Hadrianus'tan (MS 117-138) Iustinianus'a kadar olan süreçte çıkarılmış emirnameleri içermekteydi. İçtihatlar; Klasik Hukuk Dönemi'nin eserlerinin derlemesidir. Temel Hukuk Bilgisi de; kanun gücüne haiz, hukuk öğrencilerine bir hukuka giriş kitabı niteliğindedir. Kanunlar ise; Iustinianus döneminde çıkarılmış emirnamelerden teşekküldü (Günal, 2009:23). Derlemenin meydana getirilişinde iki düşüncenin egemen olduğu görülmekte olup, bunlar: 1-Klasik Hukuk Dönemi hukukunu yeniden geçerli kılmak, 2-Zamanın toplumsal ve ekonomik gereksinmelerini karşılayacak bir hukuk düzeni kurmak idi. Ancak, derleme bu iki düşüncenin bağdaştırılmasında başarılı olamamıştır. Çünkü, Roma hukukunu elden geldiğince Klasik Hukuk Dönemi'ndeki biçimine dönüştürebilmek eğilimi ağır basmış ve eski hukuk kurallarında, yeni gereksinmeleri karşılayabilmek amacıyla asgari değişiklik yapılmıştır. Bu nedenle, Roma hukukunda yeni gereksinme ve etkenlerin zorladığı köklü değişiklikler Iustinianus'tan sonra yeniden güç kazanmış ve artık yepyeni bir nitelik kazanan Roma hukuku, Bizans Hukuku adını almıştır (Karadeniz, 1974:42, 43).

5. ESKİ HUKUK DÖNEMİ ROMA AİLE HUKUKU

Roma hukukunda sistem kurma eğilimine rastlanmaz. Çünkü, Roma'da hukuk, hukukun kuramsal olarak incelenmesinden çok uygulanmasına yönelik idi. Özellikle, somut hukuki sorunlarla tek tek uğraşan Roma hukuku ve ona ait hukuki metinler, akla dayanan bir sistemin gereklerine uymamaktaydı (Karadeniz, 1974:110). Bu bağlamda, Roma hukuku, aile hukuku terimini bir hukuk branşı olarak hiçbir zaman kullanmamış ve böyle bir tasnifi belirgin bir şekilde tanımamıştır. Roma hukuku, modern aile hukukunun Mamelek[25] Hukuku'na ait olan kısımlarını mallar meyanında, diğer kısımlarını ise, Şahsın Hukuku içerisinde ele almıştır (Koschaker, 1975:299, 300).

[25] Modern hukukta, mamelek; değeri para ile ölçülebilen hak ve borçların tümü anlamına gelmektedir. Modern hukukun Borçlar Hukuku, Eşya Hukuku ve Miras Hukuku branşları mamelek ile ilgilenmektedirler. Ö. Karadeniz, a.g.e., s:111.

Soy birliği, Roma ailesinin genişlemesi neticesinde meydana gelmiş, birkaç aileden oluşan büyük aileleri ifade eden bir terimdir. Bunların ortak bir atası, ortak mezarlığı, ortak dinsel törenleri ve ortak işledikleri toprakları vardı (Atlan, 1970:16). Soy birliği üyelerinin (gentilis) tümünün tek bir soyadını (nomen gentilium) taşıması, bunların birbirlerine bağlı olduklarını gösterirdi (Blanck, 1999:186). Bazı ilim adamları, soy birliğinin, Roma'nın bir devlet olarak ortaya çıkışından önce var olan bir temel birim olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu görüşe göre, soy birliği, kendi toprağı ve kabul edilmiş bir lideri olan, özerk bir siyasal ve ekonomik örgüt olarak işlev görmekte idi. Geleneksel Roma tarih yazımı, Roma'nın kurucusu ve ilk kralı olan Romulus'un (MÖ 753-717), Roma halkını: 1-Ramnes, 2-Tities, 3-Luceres adlarını taşıyan üç kabileye (tribus) ayırdığını, ayrıca, ilk Senatus'u oluşturan aristokrat sınıfa mensup yüz aile reisini [aile babası (pater familias)] belirlediğini kaydetmektedir (Cornell ve Matthews, 1988:18). Bu kabileler kendi içlerinde; aile birliği (curia) adı verilen daha küçük otuz birime, her bir aile birliği de daha küçük üç yüz soy birliğine ayrılmıştı (Atlan, 1970:15).

Roma'da soygelimi, erkek soyçizgisinden izlenmiştir ve tüm soy birliği üyelerinin kabul ettiği ortak bir erkek atadan gelmeyen hiç kimse, soy birliğinin üyesi olarak kabul edilmemiştir. Ancak, bunun olanaksızlığından dolayı, tüm soy birliği üyelerinin aynı ortak atadan geldiğini, hele hele, soy birliğine adını veren ilk kuruluş zamanındaki atadan geldiğini göstermesini beklemek mantık açısından mümkün görünmemektedir (Morgan, 1998:18, 19).

Roma ailesinde, doğal bir olgu olan cinsi münasebet ve doğuma dayanan kan bağı (cognatio hısımlığı) esas alınmamıştır. Roma ailesi tümüyle hukuki bir esasa dayanır ve aynı otoriter güce [baba egemenliği (patria potestas)] bağlı olan kişilerden oluşur. Yurttaşlar Hukuku, aynı otoriter güce bağlı olmanın bu kişiler arasında yarattığı hukuki bağı (agnatio hısımlığı) tek geçerli hısımlık olarak görmüş ve tanımıştır[26].

Roma'da soy birliği yapılanmasının alt kategorisi olarak, ilki geniş, diğeri dar anlamda olmak üzere, iki aile tipi karşımıza çıkmaktadır: 1-Familia Communi Iure:Ortak ata sağ olsa idi, onun otoriter gücü altında kalacak kişilerden oluşan aileyi ifade eder. Bu tip aile kavramı çok geniştir. Çünkü, Roma'da bir aile reisi öldüğü zaman, aile, erkek çocuklar (filius familias) sayısınca yeni ailelere bölünüyordu. Kız çocuklar (filia familias) ise, aile reisi statüsünde olamayacakları için ayrı bir aile kuramıyorlardı. Sadece aile reisinin ölümüyle başkasının hukukuna bağlı [bağımlı/hak ehliyeti olmayan (alieni iurus)] statüsünden, kendi hukukuna bağlı [bağımsız/hak ehliyeti olan (sui iurus)] statüsüne geçiyorlardı. İşte bu tip aile, bütün bu bölünmüş aileleri ve aile reisinin otoriter gücünden kurtulmuş kız çocukları içine alıyordu ki, bu ailenin rolü daha çok miras hukukunda görülmekte idi. 2-Familia Proprio Iure:Aile reisi ve onun otoriter gücü altındaki kişilerden oluşan aileyi ifade eder. Roma hukukunda, genel olarak, aile söz konusu olduğunda kastedilen aile, dar anlamda aileyi ifade eden familia proprio iure'dir. Bu nedenle, hukuki metinlerde bu tip aileden kısaca familia (aile) olarak söz edildiğine de rastlanmaktadır (Karadeniz, 1974:158, 159). Günümüzde aile olarak işaret edilen varlığı ise, Romalılar ev (domus) olarak adlandırmışlardır.

Roma ailesinin karakteristik özelliği, aile reisinin otoriter gücü elinde bulundurması idi.

---

[26] Yurttaşlar Hukuku tarafından sadece agnatio hısımlığının tanınması birçok sakıncalar doğurmaktaydı. Örneğin, bir çocuğun anne tarafı ve bir annenin kendi çocuğu ile aynı aile reisinin otoriter gücü altında değilseler, hısımlığı yok idi. Bu durumun gerek evlenme, gerekse miras ve diğer mamelek ilişkilerinde birçok sakıncaları olmaktaydı. Bu nedenle, praetor bildirileri (edicta praetorum), kan bağına bağlanan hukuki sonuçlar vasıtasıyla, kan hısımlığının, öncelikle mirasla ilgili konularda, Yurttaşlar Hukuku tarafından hukuken tanınmasının yolunu açmışlardır. Ö. Karadeniz, a.g.e., s:159, 160. Burada, Praetor Hukuku'nun; toplumun yararına Yurttaşlar Hukuku'na destek olmak (adiuvandi gratia), boşluklarını doldurmak (supplendi gratia) veya düzeltmek (corrigendi gratia), bir farklı deyişle, onun sertliklerini yumuşatmak için devreye girişinin bir örneği söz konusudur. B. Tahiroğlu ve B. Erdoğmuş, a.g.e., s:112.

Bütün mal varlığı ve kölelerinden başka, çocukları, yani aile evlatları[27] ve onların ardılları, eşi (uxor in manu) ve aynı zamanda çocuklarının eşleri ve evlatlık olarak aileye alınanlar ona bağımlıydılar. Aile reisi, Yurttaşlar Hukuku tarafından sınırlandırılmamıştı[28]. Çocuk yetiştirme hakkı, yeni doğan çocukları kabul etmeme hakkı, her yaştaki çocukları satma[29] veya rehine koyma ve hatta öldürme hakkı onun elinde idi (Blanck, 1999:184). Yeni doğan bir çocuk, aile reisinin otoriter gücü ile yerden kaldırarak büyütülmesini üzerine alması veya yerde bırakarak atılmasına ya da öldürülmesine [hayat ve ölüm hakkı (ius vitae et necis)] karar vermesi için onun önüne yere bırakılırdı[30] (Hense ve Leonard, 1953:348). Fakat, aile reisinin, yeni doğan bir çocuğun kabul edilmemesi gibi zor kararlarda, hısımlardan ve komşulardan oluşan bir ev mahkemesinin (consilium) görüşünü alması, genelde başvurulan olağan bir yöntemdi. Aile reisine bağımlı kişiler bir servet, mülk vb. edinseler, bu edinilen şey aile reisine giderdi ki, ona bağımlı olan kişiler kendi malları diye bir şeye sahip olamazlardı. Yine de bu kişilere istedikleri gibi kullanabilmeleri için, az çok bir özel mal varlığı [sermaye (peculium)] bırakılması adetten idi[31]. Ancak, bu mal varlığı kanuni olarak aile reisinin üzerinde idi. Ne var ki, örf ve adetler gereği, bu mal varlığı verildiği kişiden geri istenmezdi (Blanck, 1999:184, 185).

Aile reisinin otoriter gücü altına girme, evlat edinme (adoptio & adrogatio) işleminin yapılması ile de gerçekleşebilirdi. Bir aile reisi, bu işlemle aileye yabancı bir kişiyi aile evladı statüsü ile sokabilir, bu kişi üzerinde kendi otoriter gücünü kurabilirdi. İki çeşit evlat edinme işlemi mevcuttu: 1-Adoptio:Bir aile reisinin otoriter gücü altında bulunan bir kişinin, bir başka aile reisinin otoriter gücü altına girmesidir. Başka bir deyişle, bir aile evladının aile değiştirmesidir. Adoptio işlemi sonucu, evlat edinilen kişinin, o zamana kadar otoriter güç ilişkisiyle bağlı olduğu aile ile ilişkisi kesilir, bu ilişkinin doğurduğu bütün hak ve yükümlülükleri sona ererdi. Yeni girdiği ailenin bir ferdi olarak, bu ailenin soyadını alır, bu aileye bağlı olmanın doğurduğu bütün haklara sahip olur, yükümlülükler altına girerdi. 2-Adrogatio:Aile reisi statüsünde olan bir kişinin, bir başka aile reisinin otoriter gücü altına girmesidir. Diğer bir deyişle, aile reisi statüsündeki bir kişi, aile evladı statüsüne geçmektedir (Karadeniz, 1974:162-164).

Aile reisinin otoriter gücü, doğal yol olan ölümü ile birlikte son bulurdu. Böylece, erkek ve kız çocukları bağımsız olurlardı. Torunlar ise, eğer babaları yaşıyorsa, onun otoriter gücü altına girerler, yaşamıyorsa, onlar da bağımsız olurlardı. Ölen bir aile reisi, eğer arkasında reşit olmayan çocuklar bırakmışsa, bunlar, genelde, ölen aile reisinin erkek kardeşi olan bir vasinin [koruyucu (tutor)] vesayeti (tutela) altına girerlerdi (Blanck, 1999:185). Bu doğal yol dışında, otoriter gücü sona erdiren hukuki işlemlerde mevcuttu. Bunlar: 1-Evlat edinme, 2-Serbest bırakılma [otoriter güçten feragat etme/eşitlik (emancipatio[32])],

---

[27] Roma evliliğinin (matrimonium) gerçekleşmesinden sonra en erken yedinci ayda, sona ermesinden sonra en geç onuncu ayda doğmuş olan çocuklar evlilik içi sayılmışlardır. B. Tahiroğlu ve B. Erdoğmuş, a.g.e., s:147.

[28] Otoriter gücün aşırı kötü bir biçimde kullanımı, Cumhuriyet Dönemi içinde, örf ve adetler çerçevesinde ve dini kurallar bağlamında devletin denetimi altına alınmıştır. H. Blanck, Eski Yunan ve Roma'da Yaşam, İstanbul, 1999, s:184.

[29] Çocukların satılmasının, aile reisinin çocuğuna bakamaması yüzünden ortaya çıktığı, böylece, hem satılan çocuğun alıcının yanında bakımının sağlandığı, hem de satıştan elde edilen kazancın ailenin geçimi için sarf edildiği sanılmaktadır. Bununla birlikte, çocuğunu satan aile reisinin aldığı bedeli geri vererek, çocuğun iadesini istemesi de imkan dahilindeydi. B. Tahiroğlu ve B. Erdoğmuş, a.g.e., s:144.

[30] M. Aurelius Severus Alexander döneminde (MS 222-235) çocukların atılması ve öldürülmesi yasaklanmıştır. Hense ve Leonard, Hellen-Latin Eski Çağ Bilgisi, Demet:2, İstanbul, 1953, s:348.

[31] Bilhassa, ekonomide tarım yanında ticaret önem kazandıktan, kapalı aile ekonomisinin yerini değiştokuş ekonomisi aldıktan sonra, sermaye tahsisi görülmeye başlamıştır. B. Tahiroğlu ve B. Erdoğmuş, a.g.e., s:145.

[32] On İki Levha Kanunu, aile reisinin, aile evladını üç kereden fazla satmasını yasaklamaktaydı. Bu yasaktan yararlanarak, rahip hukukçuların yorumuyla, aile reisi, aile evladını, anlaştığı kişiye üç kere satarak, onu otoriter gücünden çıkarmakta, bu hukuki işleme, emancipatio adı verilmekteydi. M. Villey, Roma Hukuku Güncelliği, İstanbul, 2000, s:25.

3-Manus'lu evlilik idi. Ayrıca, aile reisi özgür veya yurttaş statüsünü kaybettiği ya da başka bir aile reisinin otoriter gücü altına girdiği zaman da otoriter güç sona erebilirdi (Karadeniz, 1974:166).

Aile reisinin elinde bulundurduğu otoriter güç, Roma ailesine oldukça sağlam merkezi bir düzen vermesinin yanı sıra toplum hayatında sıkı bir disiplin ruhunun, mutlak bir itaatin örf ve adetlerle daima canlı ve sıcak tutulmasını sağlamıştır. Roma toplum hayatının temel amaçlarından biri, bireyi yüksek bir otoriteyi tanımaya, itaat etmeye ve emretmeye alıştırmaktı. Çünkü, birey için, devletin siyasi, idari ve adli yetkililerinin devlet içindeki durumları, bir aile reisinin aile içindeki konumunun devlet çapında büyütülmüş eş şekli idi. Böylece, itaat fikrini besleyen bu aile atmosferi içinde yetişmiş birey, devletin bu yetkililerine ve kanunlarına kayıtsız ve şartsız hizmete ve itaata daha küçük yaştan alıştırılmaktaydı. Bundan dolayı, Roma'nın kuvvetli olmasında, büyümesinde, dünya hakimiyetine ulaşmasında, Romalı'yı birey olarak kuvvetli yapan bu özellikleri daima sıcak tutmuş olan Roma ailesinin büyük payı vardır (Demircioğlu, 1987:49, 50).

Roma ailesi ne kadar patriarkal ve disiplinli ise, Roma evliliği tam aksine mutlak bir hürriyete sahip idi. Her iki tarafın "evlenelim" şeklindeki istekleri (affectio maritalis) birleşince evlenebilirler, hiçbir sebep göstermeksizin, tek taraflı bir beyanla da boşanabilirlerdi. Roma evliliği daima monogam evliliktir. Roma toplumunda poligam evliliğe dair hiçbir ize rastlanılmamıştır. Roma evliliği, tıpkı Roma nişanlanması gibi, yalnız tarafların isteğine dayanan ve hiçbir şekle bağlı olmayan (merasimsiz) bir sözleşme idi. Taraflar evlenmek hususundaki iradelerini ne şekilde ve nerede isterlerse, beyan edebilirlerdi ve evlenme meydana gelmiş sayılırdı (Koschaker, 1975:301, 309). Fakat, hukuki açıdan bir evliliğin geçerli olabilmesi için birtakım koşulların var olması gerekmekteydi ki, bunlar: 1-Her iki tarafın Roma yurttaşlığına sahip olması veya taraflardan birinin Roma'nın değil de Roma ile arasında evlenme hakkı antlaşması olan başka bir topluluğun yurttaşlığına sahip olması, 2-Taraflar arasında baba tarafından bir hısımlığın olmaması[33] , 3-Taraflar bir aile reisinin otoriter gücü altında bulunuyorlar ise, onun izninin olması, 4-Tarafların büluğ çağına varmış olması ki, bunun için erkek çocuklarında 14, kız çocuklarında ise, 12 yaş yeterli görülmekteydi. Ancak, ortalama evlilik yaşı erkeklerde 27-30, kızlarda 16-20 yaşı arasıydı (Blanck, 1999:193, 194).

Ailenin kurulmasında ilk adım nişanlanma (sponsalium) ile atılırdı. Nişanlanma, yalnız tarafların isteğine dayanan ve hiçbir şekle bağlı olmayan bir sözleşmeydi[34]. Nişanlanma için bir yaş sınırı yok idi ki, tarafların, yaptıkları sözleşmenin içeriğini kavrayacak ayırt etme gücüne sahip oldukları takdirde, büluğ çağından önce de nişanlanmaları mümkündü. Nişanın bozulması da aynı yoldan gerçekleşir ve taraflardan birinin evlenme hakkındaki sözünü geri alması ile sözleşme, dolayısıyla da nişan sona ermiş olurdu. Nişan bozulduğu zaman, nişanlanma sırasında verilmiş olan hediyelerin geri alınması her zaman mümkün değildi. Taraflardan birinin ölümü halinde hediyeler geri alınabilirdi ki, bu durumda da kadının erkeğe verdiği hediyeler tamamen, erkeğin kadına verdiği hediyeler ise, kısmen geri alınabilirdi. Bunun dışında, evlenme taraflardan birinin kusuru olmadan gerçekleşmediğinde ise, hediyeler yine geri alınabilirdi. Ancak, bu hediyeler evlenmenin gerçekleşmesi için verilmiş hediyelerden ise, bunlar geri alınamazdı.

Roma ailesinde evin bütün masrafları erkeğe veya erkek aile evladı ise, onun aile reisi-

---

[33] Soy birliği içinden evlenmek yasak idi. Bu yasağın amacı ise, evlilik yolu ile mal varlığının kadının soy birliğinden erkeğin soy birliğine aktarılmasını önlemekti. Bu durum, farklı soy birlikleri arasında veraset ilişkisinin hiçbir zaman oluşmamasına yol açmıştır. L. H. Morgan, Eski Toplum, C:2, İstanbul, 1998, s:21, 25.

[34] Nişanlanma, ilk önceleri, erkeğin aile reisi ile kadının aile reisi arasında, şekle bağlı bir işlem olarak gerçekleşmiştir. Bu işlem, bir soru ve ona uygun verilen bir yanıttan ibaret olup, evlenmenin meydana gelmemesi durumunda, tazminat talebine hak vermekteydi. Ancak, Roma hukukundan günümüze intikal eden hukuki metinlerde bu tarz nişanlanmaya ait örneklere rastlanılmaması, bu hususta ayrıntılı bilgi edinilmesini engellemektedir. P. Koschaker, a.g.e., s:300.

ne aitti. Kadının bu masraflara katılması gerekmezdi. Ancak, erkeğin evin bütün masraflarını karşılaması adil olmayacağı düşüncesiyle kadın tarafından erkeğe peşin ödenen, ev masraflarına bir iştirak bedeli [çeyiz (dos)] vardı. Kadın şahsi servet sahibi değil ise ki, kadın bağımsız ise, şahsi servet sahibi olabilirdi, iştirak bedelini babası, kardeşleri, hatta üçüncü şahıslar verirdi. Erkek bu iştirak bedeline sahip olur ve onu evin masrafları için kullanırdı. Ev masraflarına iştirak bedelinin verilmesi, gerek manus'lu, gerekse manus'suz evlilikte mevcut idi (Koschaker, 1975:300, 301, 310, 311).

Roma hukukunda manus, erkeğin veya erkek aile evladı ise, onun aile reisinin, kadın üzerinde kurduğu ve uyguladığı otoriter güç anlamına gelmektedir (Villey, 2000:25). Aynı zamanda kadının şahsi servetini ifade eder. Roma'da evliliğin manus'lu ve manus'suz olması şeklinde yapılan tasnif doğru değildir. Bu hata, kadının kendi ailesinden erkeğin ailesine geçişinin evlilik yoluyla gerçekleşmesinden ötürü, manus ve evlilik kavramlarının bir arada ele alınmasından kaynaklanmaktadır. Modern hukukta, evlilik, mal rejimlerine[35] göre tasnif edilmemekte olup, evliliğin tek, mal rejimlerinin ise, çeşitli olduğu kabul edilmektedir. Roma hukukunda da evlilik ve manus kavramları aynı şekilde kabul edilebilir (Koschaker, 1975:302, 309).

Manus'lu evlilikte, kadın kendi aile reisinin otoriter gücünden çıkıp, erkeğin veya erkek aile evladıysa, onun aile reisinin otoriter gücü altına girerdi[36]. Bu evlilik, kadını geçtiği ailenin üyesi yapardı. Böylece, kadın kendi şahsi servetinin sahipliğini ve kontrolünü kaybederdi. Bir başka deyişle, kadının şahsi serveti, erkeğin veya erkek aile evladıysa, onun aile reisinin serveti ile birleşir, erkek veya erkek aile evladıysa, onun aile reisi, bu servetin sahibi olurdu (Blanck, 1999:194, 195). Bu tarz evlilikte, kadının evlendiği erkek otoriter güç altında olan bir aile evladı ise, kadın erkeğin bir çeşit kız kardeşi, erkek aile reisi ise, kadın erkeğin bir çeşit kız çocuğu statüsü kazanırdı (Karadeniz, 1974:164, 165). Manus'lu evlilik yapan bir kadın, aile ve toplum içinde hanımefendi (matrona) olarak, fiilen erkek ile eşit görülürdü. Manus'suz evlilikte ise, kadın, kendisinin aile reisinin otoriter gücü altında kalmaya devam ederdi. Bu evlilik, kadını geçtiği ailenin üyesi yapmazdı. Böylece, kadın kendi şahsi servetinin sahipliğini ve kontrolünü elinde tutmaya devam ederdi. Bir diğer deyişle, kadının şahsi serveti, erkeğin veya erkek aile evladıysa, onun aile reisinin serveti ile birleşmezdi (Blanck, 1999:195, 198). Bu evlilikte, kadının, ne erkek, ne de bu evlilikten doğan çocuklarıyla arasındaki ilişkileri hukuki bir önem taşırdı. Çünkü, Yurttaşlar Hukuku'nun tanıdığı agnatio hısımlığı gerçekleşmezdi.

Roma toplumunda köleler (servi) hukuken kişi sayılmadıklarından, hak sahibi olamazlar, haklardan yararlanamazlar, borç altına giremezlerdi. Hukuken hakların sahibi (özne) değildiler, hakların ancak konusu (obje) olabilirlerdi. Bir mal gibi işlem görürlerdi. Köle sahibi, köle üzerinde efendi egemenliğine (dominica potestas) sahip idi. Köleye ilişkin olarak her türlü hukuki işlemi yapabilir, onu satabilir, bağışlayabilir, üzerinde bir rehin hakkı ya da herhangi bir başka ayni hak kurabilirdi. Köle sahibinin köle üzerindeki efendi egemenliği ile aile reisinin aile evladı üzerindeki otoriter gücü arasında bir fark bulunmamaktaydı. Ancak, zaman içerisinde bu durum farklılaşmış, köle üzerindeki efendi egemenliğinin niteliği değişmediği halde, aile evladı üzerindeki otoriter güç birçok bakımdan hafifletilmiştir. Aile reisinin otoriter gücünden kurtulan aile evladının hukuki statüsü değiştiği halde, sahibi tarafından terkedilen ya da kaçan kölenin ise, kölelik durumu devam ederdi. Zira, kölelik durumu efendi egemenliğinden bağımsız olarak söz konusuydu. Sadece kölelikten azat edildiği zaman hukuken şahıs durumuna geçebilir, hakların sahibi olabilirdi. Roma'da gerek köleler arasındaki birliktelikler (contubernium), gerekse köleler ile özgür kişiler arasındaki birlikte-

[35] Modern hukukta, mal rejimi; Medeni Kanun'a göre, karı ve kocanın kendi mallarında mülkiyet, idare ve yararlanma haklarını muhafaza etmeleri usulüdür. Ş. Altay, Hukuk ve Sosyal Bilimler Sözlüğü, Ankara, 1983, s:278.

[36] Kesintisiz bir yıl süreyle erkeğin evinde oturan kadının üzerinde manus zaman aşımı yoluyla, hukuken kendiliğinden kurulurdu. Bu sonuç önlenmek isteniyor ise, kadın bir yıl içinde üç geceyi başka bir yerde geçirirdi. B. Tahiroğlu ve B. Erdoğmuş, a.g.e., s:143.

likler, Yurttaşlar Hukuku'na göre, geçerli evlilikler olarak kabul görmemekteydi. Bu birliktelikler hukuken hiçbir sonuç doğurmamak da örneğin, hısımlık ilişkilerine yol açmadığı kabul edilmekteydi. Bu birliktelikler-den doğan çocuk, erkeğin değil, kadının hukuki statüsünü kazanırdı. Böylece, köle bir kadının, gerek köle, gerekse özgür bir erkekle birlikteliğinden doğan çocuğu köle sayılırdı. Yine aynı nedenle, özgür bir kadının, köle bir erkekten olan çocuğu da kadının hukuki statüsüne uyarak, özgür sayılırdı (Karadeniz, 1974:132, 135, 164). Roma'da özgür kişilerin yakın hısımlar ile cinsi münasebet kurmaları suç sayıldığı halde, köleler için aynı şey söz konusu değildi. Hatta kölelerin cinsiyete dayanan her türlü birliktelikleri, hayvanların birleşmeleri ile eş tutulmuştu (Koschaker, 1975:76). Köleler öldüklerinde dahi, gömülmelerine izin verilmez, cesetlerinin kent çöplüğüne atılması kafi görülürdü (Doğan, 2008:27).

Roma evlenmesini sona erdiren boşanma: 1-Eşlerin karşılıklı olarak anlaşarak boşanması (divortium), 2-Tek taraflı isteğe bağlı olarak boşanma (ripudium) olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Kural olarak, boşanmak isteyen taraf bir beyanla ki, ailedeki reislik durumu nedeniyle bu beyan hakkı erkeğe tanınmıştır, boşanma kararını karşı tarafa bildirirdi. Kadının zina etmesi ve bunun ispatlanması durumunda boşanma zorunluydu. Zina dışında, ayrılan kadına ev masraflarına iştirak bedelinin geri verilmesi gerekliydi ve bu, erkeğin girişebileceği keyfi boşanmalarda bir çeşit güvenceydi (Blanck, 1999:195, 196).

On İki Levha Kanunu çıkarıldığında, o zamana kadar mirası soy birliği üyeleri arasında paylaştıran eski veraset kuralı yerine, çok daha ileri düzenlemeler getirilmiştir. Böylece, üç varis sınıfı ve veraset şekli, ardı ardına, üç değişik kurala bağlanmıştır. İlk kural; ölen kişinin bıraktığı mal varlığının onun doğal varislerine, yani çocuklarına ve eşine, eğer çocuğu yok ise, erkek soyçizgisindeki soygelimini izleyen soy birliği hısımlarının çocuklarına kalması idi. Yaşayan çocuklar ve eş mirastan eşit pay alırlar, ölen kişinin mirasçısı durumundaki kişi ölmüş ise, bunun çocukları babalarına düşecek olan payı aralarında eşit olarak paylaşırlardı. Ölen kişinin kızının çocukları kendi babalarının soy birliğinden sayıldıkları için, mirastan pay alamamaktaydılar. İkinci kural; doğal mirasçıların bulunmadığı durumlarda, mirasın kan hısımlarına geçmesi idi. Kan hısımları, soygelimlerini erkek soyçizgisi yoluyla soy birliğinin ortak atasına kadar çıkarabilen herkes idi. Kan hısımlığı yönünden en yakın olan hısımlar öncelik taşımakta, ilk olarak, erkek kardeşler ve evlenmemiş kız kardeşler, ikinci olarak, ölen kişinin amca ve evlenmemiş halaları gelmekte idi. Bu işlem, kan hısımları tükeninceye kadar, aynı sırayla geriye doğru sürerdi. Üçüncü kural; ölen kişinin kan hısımlarından kimse yoksa, ya da bulunamamışsa, mirasın, soy birliği üyelerinin tümüne birden kalması idi.

Kadın, evlenmesi sebebiyle hak kaybına uğrar ve soy birliği dışı bırakılmış sayılırdı. Bu durumda, kadın soy birliği üyesi oluşu nedeniyle taşıdığı bütün haklarını, soy birliğinin diğer üyelerine bırakmış olurdu. Bunun nedeni, kadın evlendikten sonra da doğal varis olarak mirasa girebilmiş olsaydı, kendi soy birliğinden veraset yoluyla alacağı mal varlığını erkeğin soy birliğine aktarmış olacak idi. Zira, soy birliği üyelerinin veraset hakları, soy birliğindeki mal varlığının soy birliği içinde kalmasını gerektiren temel ilkeyi aşamamaktaydı. Bu sebeple, evlenmemiş bir kız kardeş varis olur iken, evliler ise, bu haklarını soy birliğine terk etmek zorunda kalmaktaydılar (Morgan, 1998:19-21).

6. SONUÇ

Modernite, Yunan ve Roma uygarlıklarını merkez ve milat alarak, tarihi, ilerlemeci ve kategorize edici karakteriyle, çağları sınıflandırarak, gelişim ve değişimi kendi doğrusal çizgisi üzerinden belirlemekte, tek hayranlık beslediği antik dünya dışındakileri, kendi terminolojisinde görmezden gelerek veya küçümseyerek, belleğin tarihsel kodları dışında özenle tutmaya çalışmaktadır. Oysaki, Eski Ön Asya'ya ait hukuki belgelerin keşfi, hukuk tarihinin Roma ile başladığı inancının değişmesine neden olmuş, insanoğlunun ondan çok daha önceki devirlerde toplum içi adaleti ve barışı sağlamaya yönelik yazılı kanunlara ve oldukça iyi işleyen yargı sistemlerine sahip olduğu gün yüzüne çıkmıştır. Eski Ön Asya mensubu Hititler'e ait hukuk da çağdaşlarından ve çok daha sonraki Roma hukukundan daha hümanist ve natürist bir resim sun-

maktadır. Bu resmi meydana getiren unsurları toparlamak gerekir ise: kanunilik; demokratiklik; denetlenebilirlik; iktidarın sınırlandırılması; şeffaf yönetim ve yargı mekanizması; basit, fakat, masumiyet karinesini temel alan güvenceli yargılama hukuku; vicahilik (tarafların yüzlerine karşı) ilkesiyle, sanığın kendini savunabilmesi için tüm olanakların sağlanması (tüm tanıkların ve delillerinin rahatlıkla sunulması ve dinlenmesi vb.); delillerin ikamesi; kast/taksir ayrımı; eksik teşebbüs; sabıkasızlık halleri; cezada bireysellik; ceza yaptırımlarında mağdur tarafın mağduriyetinin tazminat hukuku gereği giderilerek, intikam ve kin üzerine tahsis olunan, ilkel, kısasa kısas hukukunun terk edilmesi; ölüm cezalarının süreç içinde kaldırılarak çok istisna tutulması ki, bu hallerde dahi, kralın, yetkili adalet mahkemesinin işleyişi ve af yetkisi; kölenin ekonomik durumu sebebiyle, ceza yaptırımlarında pozitif ayrımcılığa tabi tutulması; kadının eşitlikçi konumu; evlilik sözleşmeleri ve aile hukukunun diğer meseleleri ile miras hukukunun kanuni prosedüre bağlanışı; lehe olan ülke hukukunun tatbik edilmesi; suçlunun başka devlete iadesi kriterinde iade edilecek devlette ölüm cezasının olup olmadığının dikkate alınması; devletler arası hukukta kuvvet kullanımının ilk defa sınırlandırılarak istisnalarının devletler arası barış antlaşmalarında belirtilmesi. Zira, Hititler, körü körüne boyun eğme ve gizemcilik yerine, diğer canlılarla birlikte doğanın dengelerini gözetip, koruyarak, bilinç ve yaşam tarzlarını oluşturmuş ve içselleştirmişlerdir. Şu demek ki, Hititler'de yaşam kültürü, insanla doğanın birbirine karşılıklı saygı, uyum ve inanç esasına dayalı, ayrılmaz bir parça olduğu görünümündedir. Böylece oluşturulmuş bir hukuki yapı, doğal Hitit toplumsal yaşamını aksettirmekle birlikte, aynı zamanda özen ve sorumluluğun da eşit oranda duyulduğu bir düzeni tasavvur ettirmektedir (Doğan, 2008:22, 69, 199, 206, 209). Görünen odur ki, modern çağların hukuklarının, Hitit hukuku ile onun hümanist ve natürist arka planından alabilecekleri birçok edinim karşımızda durmaktadır. Ve de Hititler ile hukukları bunu fazlasıyla, hak etmektedir. Son olarak şunu sorabiliriz: Modern çağların hukukları Roma hukuku yerine Hititler'in hukuki anlayışından esinlenmiş olsalar idi farklı bir dünyada yaşıyor olabilir miydik? Bu soruya evet yanıtı makul görünmektedir.

KAYNAKÇA

Alp, S. (1947). "Hitit Kanunları Hakkında", **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,** C:5, s:465-482.

Altay, Ş. (1983). **Hukuk ve Sosyal Bilimler Sözlüğü,** Ankara:Bilgi Yayınları.

Atlan, S. (1970). **Roma Tarihinin Ana Hatları-Kısım:1 Cumhuriyet Devri,** İstanbul:İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No:1529.

Balkan, K. (1948). "Eti Hukukunda İçgüveylik", **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,** C:6, s:147-152.

Barrow, R. H. (2002). **Romalılar,** (Çev:E. Gürol), İstanbul:İz Yayıncılık, No:378.

Blanck, H. (1999). **Eski Yunan ve Roma'da Yaşam,** (Çev:İ. Tanrıkut), İstanbul:Arion Yayınevi, Arkeoloji Dizisi, No:5.

Bryce, T. (2003). **Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum,** (Çev:M. Günay), Ankara:Dost Kitabevi Yayınları.

Cornell, T. ve Matthews, J. (1988). **Roma Dünyası-İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi,** C:5, (Çev:Ş. Karadeniz), İstanbul:İletişim Yayınları.

Darga, A. M. (1984). **Eski Anadolu'da Kadın,** İstanbul:İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No:2033.

De Martino, S. (2003). **Hititler,** (Çev:E. Özbayoğlu), Ankara:Dost Kitabevi Yayınları.

Demircioğlu, H. (1987). **Roma Tarihi-Cilt:1 Cumhuriyet Kısım:1 Menşelerden Akdeniz Havzasında Hakimiyet Kurulmasına Kadar,** Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, Dizi:13, Sayı:10[1].

Dinçol, A. M. (1982). "Hititler", **Anadolu Uygarlıkları-Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi,** C:1, s:17-120, İstanbul:Görsel Yayınlar.

Dinçol, B. (2003). **Eski Ön Asya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza,** İstanbul:Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, No:22.

Doğan, E. (2008). **Hitit Hukuku-Belleklerdeki Kayıp,** İstanbul:Güncel Yayıncılık, No:23.

Erdoğmuş, B. (2009). "Roma Hukuku", **Doğu Batı-Romalılar I,** S:49, s:33-37.

Erkut, S. (2008). "Hititler'de Hukuk", **Eski Çağlar'da Anadolu'da Hukuk 1-Asur, Hitit, Sümer,** s:59-67, Ankara:Öncü Basımevi.

Friedrich, J. (1959). **Die Hethitischen Gesetze-Transkription, Übersetzung, Sprachliche Erläuterungen und Vollständiges Wörterverzeichnis,** Leiden:E. J. Brill.

Gurney, O. R. (2001). **Hititler,** (Çev:P. Arpaçay), Ankara:Dost Kitabevi Yayınları.

Günal, N. (2009). "Roma Hukukunun Temel Kriterleri, Kavram ve Kurumları", **Doğu Batı-Romalılar I,** S:49, s:11-32.

Günaltay, M. Ş. (1987). **Yakın Şark 2 Anadolu-En Eski Çağlardan Ahamenişler İstilasına Kadar,** Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, Dizi:8, Sayı:3[a1].

Hense ve Leonard (1953). **Hellen-Latin Eski Çağ Bilgisi,** Demet:2, (Çev:S. Y. Baydur), İstanbul:İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No:565.

Herodotus (1991). **Herodot Tarihi I-IX** (Çev: M. Ökmen), İstanbul:Remzi Kitabevi.

Hoffner, Jr. H. A. (1964). **The Laws of the Hittites,** Ann Arbor, Michigan:University Microfilms Inc.

Imparati, F. (1992). **Hitit Yasaları,** (Çev:E. Özbayoğlu), Ankara:Yayına Hazırlayan:İtalyan Kültür Heyeti.

Kabaağaç, S. ve Alova, E. (1995). **Latince-Türkçe Sözlük,** İstanbul:Sosyal Yayınlar.

Karadeniz, Ö. (1974). **Roma Hukuku-Tarihi Giriş, Kaynaklar, Genel Kavramlar, Şahsın Hukuku, Hakların Korunması,** Ankara:Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No:346.

Kınal, F. (1987). **Eski Anadolu Tarihi,** Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, Dizi:13, Sayı:7[a].

Klock-Fontanille, I. (2005). **Hititler,** (Çev:N. Yiğitler), Ankara:Dost Kitabevi Yayınları.

Koschaker, P. (1975). **Modern Hususi Hukuka Giriş Olarak-Roma Hususi Hukukunun Ana Hatları,** (Kitabı Yeniden Elden Geçiren:K. Ayiter), Ankara:Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No:370.

Memiş, E. (1995). **Eski Çağ Türkiye Tarihi,** Konya:Öz Eğitim Yayınları, No:5.

Morgan, L. H. (1998). **Eski Toplum,** C:2, (Çev:Ü. Oskay), İstanbul:Payel Yayınları, No:80.

Özsait, M. (1982). "Anadolu'da Roma Egemenliği", **Anadolu Uygarlıkları-Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi,** C:2, s:379-416, İstanbul:Görsel Yayınlar.

Tahiroğlu, B. ve Erdoğmuş, B. (2005). **Roma Hukuku Dersleri-Tarihi Giriş, Hukuk Tarihi, Genel Kavramlar, Usul Hukuku,** İstanbul:Der Yayınları, No:265.

Villey, M. (2000). **Roma Hukuku Güncelliği,** (Çev:B. Tahiroğlu), İstanbul:Der Yayınları, No:35.